

Slezská univerzita v Opavě

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

ESF projekt OP vzdělávání pro konkurenceschopnost

„Inovace a modernizace výuky a zvyšování odborných kompetencí“

Dušan Janák

Kapitoly z dějin sociální práce

Opava 2011

Slezská univerzita v Opavě

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Obecná charakteristika práce

Tento studijní materiál vznikl v rámci projektu „**Inovace a modernizace výuky a zvyšování odborných kompetencí**“, který je spolufinancován Evropským sociálním fondem (ESF) a státním rozpočtem České republiky.

Registrační číslo projektu:	CZ.1.07/2.2.00/15.0173
Oblast podpory:	7.2.2 Vysokoškolské vzdělávání
Datum zahájení realizace projektu:	1. 10. 2010
Datum ukončení realizace projektu:	31. 12. 2012

Název: Kapitoly z dějin sociální práce

Autor: Dušan Janák

Vydání: první, 2011

Jazyková korekce: autor studijní opory

Počet stran: 125

© Dušan Janák

© Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik v Opavě

Obsah

Úvodem	5
1 Sociální politika, sociální péče a sociální práce (základní pojmy)	7
1.1 Společenská solidarita a sociální aktivity.....	7
1.2 Sociální politika a sociální péče.....	9
1.3 Sociální práce.....	12
2 Předmět a periodizace dějin sociální práce	15
2.1 Předmět a periodizace dějin sociální práce.....	16
2.2 Literatura k dějinám sociální práce.....	20
3 Náboženské kořeny společenské solidarity a sociální péče	27
3.1 Morálka, právo a náboženství	28
3.2 Animismus a východní polyteismus	29
3.3 Antický polyteismus	30
3.4 Monoteistická náboženství	31
3.4.1 Judaismus	32
3.4.2 Křesťanství.....	33
3.4.3 Islám	35
4 Vybrané filozofické problémy sociální péče od antiky po osvícenství	38
4.1 Sociální myšlení v antice	39
4.2 Středověká křesťanská filozofie	42
4.3 Renesanční utopie.....	43
4.4 Sociální problematika ve filozofii 17. a 18. století.....	44
5 Filozofické a etické základy sociální práce v moderní době	48
5.1 Německá klasická filozofie a deontologická etika	49
5.2 Utopický socialismus.....	51
5.3 Marxismus, pozitivismus a utilitarismus	51
5.4 Nové přístupy k sociální práci ve 20. století.....	54
5.4.1 Spor liberalismu s komunitarismem.....	54
5.4.2 Nové etické teorie v sociální práci.....	55
6 Sociální pomoc a péče ve starověku	58
6.1 Počátky sociální péče a pomoci ve východních civilizacích	59
6.2 Paternalismus a filantropie v antické společnosti.....	60
6.2.1 Sociální péče v řeckých polis	60
6.2.2 Paternalismus a vzájemná solidarita v Římě	62
6.3 Židovská filantropie a charita	65
7 Křesťanská charita v pozdním starověku a raném středověku (1. – 10. století).....	67
7.1 Počátky křesťanské filantropie a charity ve starověku (1. – 5. století).....	68

7.2	<i>Sociální péče a pomoc v raném středověku (5. – 10. století)</i>	73
8	Rozvoj sociální péče ve vrcholném a pozdním středověku (11. – 15. století)	80
8.1	<i>Sociální struktura a změny společnosti v 11. – 15. století</i>	81
8.2	<i>Almužnictví jako hlavní nástroj péče o chudé</i>	83
8.3	<i>Špitály a mnišské řády</i>	89
8.4	<i>Rozvoj forem vzájemné solidarity v pozdním středověku</i>	95
9	Mezi milosrdenstvím a represí (16. – 18. století)	100
9.1	<i>Počátky novověké sociální politiky a sociální péče v 16. století</i>	101
9.2	<i>Boj s lichvou v raném novověku</i>	105
9.3	<i>Pracovní domy a všeobecné špitály</i>	107
9.4	<i>Nové řády, bratrstva a spolky</i>	109
10	Sociální péče a sociální práce v moderní době (19. – 20. století)	112
10.1	<i>Vznik moderní státní sociální politiky</i>	113
10.2	<i>Od sociální péče k sociální práci jako specializovanému oboru</i>	117
10.3	<i>Vězeňství v moderní době</i>	119

Úvodem

Studijní opora Kapitoly z dějin sociální práce je určena studentům kombinovaného bakalářského studia oboru Veřejná správa a regionální politika a frekventantům dvouletého kurzu celoživotního vzdělávání v rámci tohoto oboru na Fakultě veřejných politik Slezské univerzity v Opavě. Jako východisko pro studium může posloužit i studentům tohoto oboru v prezenční formě studia, případně ji lze využít pro další předměty a kurzy týkající se dějin sociální práce.

Opора sleduje vývoj historických forem sociální péče a sociální práce, tj. různých dávek a sociálních služeb, v Evropě od starověku do přelomu 19. a 20. století i následnou genezi a rozvoj sociální práce jako odborné a vědecké disciplíny až do pádu komunistických režimů v Evropě v roce 1989. Tato problematika nebyla dosud v české společenskovední literatuře souhrnně zpracována, je proto třeba především zmapovat a utřídit dosavadní poznatky o sociální péči a práci v jednotlivých historických epochách. I tak se jedná o velmi obsáhlé téma z dějin evropské, v moderní době pak západní, euroamerické civilizace, přesahující v mnoha ohledech do dějin sociálního myšlení a sociální politiky, ale i religionistiky či hospodářských a sociálních dějin. V rámci jednoho předmětu či studijní opory je nelze pojednat vyčerpávajícím způsobem, našim záměrem proto bylo nastínit hlavní trendy, problémy a souvislosti, jímž je třeba věnovat při studiu pozornost. Specifický problém, přesahující rámec naší práce, představují dějiny sociální péče a sociální práce v českých zemích a na Slovensku, které vyžadují samostatné zpracování.

Zvolenému přístupu odpovídá struktura textu, který tvoří deset kapitol. Z tematického hlediska je lze rozdělit do dvou zhruba stejně rozsáhlých celků. Prvních pět kapitol seznamuje se širším myšlenkovým a společenským kontextem sociální problematiky v dějinách. V úvodní kapitole jsou vymezeny základní pojmy a problémy z oblasti sociální politiky, sociální péče a sociální práce a přístupy k jejich zkoumání. Druhá kapitola se zabývá obsahem a periodizací dějin sociální práce a rozbořem relevantní literatury včetně literatury k vývoji sociální práce v českých zemích a na Slovensku. V další jsou připomenuty náboženské základy sociálního myšlení, které se v podobě židovské, ale zejména křesťanské filantropie a charity promítaly do historie sociální politiky, sociální péče a praktické sociální práce v Evropě po více než dvě tisíciletí. Čtvrtá a pátá kapitola pak přináší orientační přehled dějin sociální

filozofie od antiky do současnosti s předělem na sklonku 18. století, tj. na počátku moderní doby.

Druhý tematický blok pak tvoří pět kapitol zachycujících chronologicky historii sociální práce v Evropě a Severní Americe od starověku do konce 20. století v podstatě ve shodě s běžnou periodizací obecných dějin. Šestá kapitola je věnována starověku s důrazem formy sociální péče a pomoci v antické společnosti, sedmá vývoji křesťanské charity v prvním tisíciletí našeho letopočtu, tj. v pozdním starověku a raném středověku, osmá pojednává o období vrcholného a pozdního středověku (11. – 15. století), devátá zachycuje změny v pojetí sociální politiky a sociální péče, zejména pokud jde o problematiku chudoby, v raném novověku (16. – 18. století) a závěrečná pak vytváření systému moderní sociální péče a přechod od praktické sociální práce jako cílené pomoci potřebným ke specializovanému profesnímu oboru a aplikované vědecké disciplíně a formování moderního vězeňství v 19. – 20. století. V jednotlivých kapitolách je v potřebném rozsahu připomenuta sociální struktura společnosti, základní sociální problémy i trendy sociálního myšlení a sociální politiky, popř. i související právní normy, v daném období. Těžiště kapitol spočívá v přehledu nejdůležitějších dobových forem sociální pomoci, péče a praktické sociální práce, od konce 19. století pak hlavních metod a přístupů sociální práce jako specializovaného oboru.

Na začátku každé kapitoly jsou uvedeny znalosti, vědomosti a dovednosti, které by měl posluchač po jejím prostudování kapitoly nabýt. Vodítkem pro samostatné studium jsou přehled klíčových slov a krátký průvodce kapitolou, shrnující hlavní problémy a témata sledované problematiky. Po prostudování textu lze dosažení cílů studia ověřit pomocí závěrečného shrnutí i kontrolních otázek, které jsou připojeny ke každé kapitole.

1 Sociální politika, sociální péče a sociální práce (základní pojmy)

Cíle studijního materiálu:

Po prostudování studijního materiálu

Budete umět:

- Definovat podstatu a principy sociální politiky, sociální péče a sociální práce a vymežit jejich základní znaky

Získáte:

- Orientační přehled o hlavních přístupech k sociální politice, sociální péče a sociální práce v kontextu společenského vývoje
- Znalost základních pojmů a definic

Budete schopni:

- Vymežit hlavní rozdíly a vazby mezi sociální politikou, sociální péčí a sociální prací.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Společenská solidarita, rodová solidarita, sociální politika, sociální ochrana, sociální pomoc, sociální péče, sociální správa, sociální zaopatření, sociální pojištění, sociální služba, sociální práce v užším a širším pojetí, paradigmaty sociální práce.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

Text kapitoly představuje definice, východiska, hlavní principy a cíle sociální politiky, sociální péče a sociální práce i vybrané související pojmy, v závěru charakterizuje současné pojetí a hlavní paradigmaty sociální práce.

1.1 Společenská solidarita a sociální aktivity

Člověk je svou podstatou tvor společenský, sdružující se do různých skupin a vytvářející různé formalizované či neformalizované sociální systémy, tj. „určitým způsobem uspořádané

soustavy lidí (prvky systémů) a vztahy mezi nimi“,¹ počínaje rodinou a konče státem, resp. nadstátními mezinárodními organizacemi. Na základě pravidel a norem, jak se chovat a jednat, které si lidé osvojují v procesu socializace,² se v nich vytvářejí sítě vzájemných vztahů a vazeb, jejichž členěním vznikají sociální struktury a dochází k rozdělování sociálních rolí, čímž se vytváří sociální řád.

Sociální systémy plní podle I. Tomeše různé funkce, k nimž patří i pomoc lidem, kteří se pro svůj věk, nemoc, fyzické či duševní postižení nebo postavení ve společnosti nemohou na společenském životě, práci i distribuci adekvátně podílet. Ze systémového hlediska jsou pro tuto pomoc a péči důležité funkce integrační a neintegrační a funkce solidaritní či vzájemnostní. V prvním případě jsou jejich nositeli především rodina, obec a různé státní i nestátní instituce, které umožňují začlenění lidí do sociálních systémů i opětovné začlenění těch, kteří z nich „vypadli“, tj. dnešní terminologií došlo k jejich „sociálnímu vyloučení“, ve druhém je plní např. sociální pojištění, sociální podpora, sociální pomoc a sociální služby.³ Uvedené definice i pojmy odpovídají dnešní situaci, chceme-li se však zabývat dějinami sociální práce, musíme upřesnit a definovat potřebné základní pojmy z historického hlediska a následně vymezit předmět a stanovit alespoň orientační periodizaci těchto dějin.

Především je třeba přihlédnout k tomu, že používaná terminologie není jednoznačná, že ani u základních pojmů, jako je „sociální práce“ neexistují jednotné definice a skrývá se pod nimi často různá realita.⁴ Je to důsledek vývoje institucí, organizací i činností, které jimi byly označovány, stejně jako používání různých názvů pro v podstatě stejné činnosti v různých dobách a společnostech.

Terminologická mnohoznačnost začíná už u pojmu „sociální“, který pochází z latiny a v nejširším významu znamená „společenský“, týkající se lidské společnosti. Má ale i řadu dalších významů, přičemž jeden z nich se vztahuje k označení určité stránky společenských

¹ TOMEŠ, I. Sociální politika, sociální služby a sociální práce. In MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální práce*. Praha: Portál, 2001, s. 156. Za neformalizovaný sociální systém se považuje skupina lidí se společným zájmem, ale bez formálních struktur k jeho uplatňování. Formalizované sociální skupiny jsou organizované, určitým způsobem institucionalizované a formálně uspořádané skupiny s hierarchickou strukturou a rozdělením rolí, v nichž existují určité normy i sankce za jejich porušení, obvykle i mechanismy sociální kontroly atd.

² Termínem „socializace“ rozumíme proces osvojování dovedností, znalostí návyků, způsobů chování a jednání, ale i norem, tradic, hodnot apod., potřebných pro život jedince ve společnosti.

³ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie a mezinárodní zkušenost*. Praha: Socioklub, 1996, s. 11-12. O posílení sociálního začlenění a sociální soudržnosti v současné společnosti usiluje i sociální ekonomika, blíže viz FRANCOVÁ, P. Představení české definice sociální ekonomiky a podnikání (power-pointová prezentace). Konference „O sociální ekonomice a její budoucnosti v České republice“, Praha, Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR, 28. 5. 2008.

⁴ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V.: *Sociální práce, její vývoj a metodické postupy*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 1992, s. 8.

vztahů, a sice pro společnost nežádoucích jevů, procesů, problémů a situací, jejichž řešení přesahuje síly jedince, popř. rodiny, a nelze je zajistit běžnými ekonomickými nástroji.⁵ V tomto užším smyslu budeme adjektivum „sociální“ dále používat. Základem všech sociálních aktivit je společenská solidarita, která se udržuje sdílením norem a zvyklostí z různých oblastí společenského života, náboženství i tradice, společným jazykem a životním prostředím, propojením individuálních a skupinových zájmů a mnoha dalších faktorů. Jedním ze způsobů konstituování skupinové a společenské solidarity v primitivních společnostech je podle M. Mausse dar, jenž je „institucí náboženskou, ekonomickou, morální i právní, zakládá vazby mezi členy společenství a má vztah i ke sféře posvátného.“⁶ Tyto aspekty daru přecházejí po vzniku prvních států v modifikované podobě do sféry sociální politiky, sociální péče i sociální práce a v mnoha ohledech se udržují až do současnosti (např. dobrovolnictví, dobročinné sbírky atd.).

1.2 Sociální politika a sociální péče

Sociální politika, sociální péče i sociální práce mají nezastupitelné místo v systému společenské péče o člověka, jejich definování je však vzhledem k nejednotné a historicky podmíněné terminologii obtížné.⁷ Sociální politiku definuje I. Tomeš jako „soustavné a cílevědomé úsilí jednotlivých subjektů o změnu nebo o udržení a provozování (fungování) svého či jiného státního, samosprávného nebo nestátního sociálního systému“.⁸ Vedle takto široce pojatého přístupu zahrnujícího částečně i řadu veřejných politik (např. zdravotní, bytovou, kulturní, školskou aj.) se objevují i užší pojetí sociální politiky. Někdy je považována za součást hospodářské politiky týkající se opatření v oblasti zaměstnanosti, mzdového vývoje a sociálního zabezpečení, jindy se zdůrazňuje vytváření podmínek omezujících zejména hmotné příčiny společenské dezintegrace a sociální nerovnováhy a zajišťujících předpoklady pro harmonický rozvoj jedinců a sociálních skupin nebo se redukuje jen na otázky sociálního zabezpečení a péče o závislé osoby či skupiny obyvatelstva.⁹

⁵ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 19, uvádí i další významy pojmu „sociální“ v různých jazycích. – NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V.: *Sociální práce...*, s. 13-14.

⁶ MATOUŠEK, O. *Slovník sociální práce*. Praha: Portál, 2003, s. 219-220.

⁷ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V.: *Sociální práce...*, s. 13.

⁸ TOMEŠ, I. *Sociální politika, sociální...*, s. 155

⁹ Srov. KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P.: *Úvod do sociální politiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2003, s. 8.

Sociální politiku realizuje stát přímo pomocí ústředních, regionálních i místních orgánů státní správy nebo prostřednictvím regionální a lokální samosprávy. Důležitou roli sehrávají i nestátní organizace, jako jsou občanská sdružení, nadace, podpůrné spolky, zájmové a církevní organizace, obecně prospěšné společnosti aj. K realizačním nástrojům státní sociální politiky patří různé instituce, právo a finance, přičemž k respektování těchto institucí a práva stát využívá donucovací mechanismy, zejména soudy.

V tomto pojetí má tedy každý „formalizovaný subjekt“ svou sociální politiku, kterou uplatňuje vědomě vůči jím vybraným objektům, resp. části populace, a to zčásti dobrovolně, zčásti vynuceně (odstranění sociálního napětí, hygienická opatření v době epidemií). Každý z těchto subjektů má vlastní cíle sociální politiky, které podmiňují obecné cíle. Tyto obecné cíle, promítající se především ve státní sociální politice, mají charakter „vynuceného kompromisu“, reagujícího na potřeby sociálně slabších vrstev a jsou historicky a sociálně podmíněné. V těchto souvislostech předkládá I. Tomeš zajímavou typologii historického vývoje obecných cílů od bezprávného postavení otroků a hendikepovaných ve starověku po respektování sociálních práv občanů v současnosti, v němž k zásadnímu obratu dochází pod vlivem monoteistických náboženství. Tento vývoj ilustruje na třech fázích pomoci chudým, jejichž obsah charakterizují názvy příslušných podkapitol (Dobrovolná pomoc chudým jako cíl lidského počínání, Povinnost pomáhat chudým jako cíl sociálního práva, Od povinnosti státu k právu občana).¹⁰ S jistým zjednodušením lze říci, že v evropských podmínkách první etapa odpovídá období starověku od nástupu monoteistických náboženství a středověku, druhá ranému novověku a počátku moderní doby (16. – 19. století) a třetí, stále probíhající, začíná ve 20. století, resp. po druhé světové válce.

Obecným cílem sociální politiky je podle I. Tomeše „sociální ochrana obyvatelstva v nezbytném, společensky uznaném rozsahu“.¹¹ Sociální ochranu chápe jako systematickou snahu o odstranění obtížných životních podmínek vedoucích k ekonomické a sociální nouzi, které nedokážou jednotlivci odstranit ani s pomocí rodiny či sousedů. Současnému pojmu sociální ochrana předcházeli podle Tomeše anglický termín „*social welfare*“, používaný ve druhé polovině 20. stol. v souvislosti s tzv. sociálním státem, který byl překládán různě, mj. i jako „sociální péče“, ale v zásadě je nepřeložitelný. Soubor institucí a organizací, které poskytují sociální ochranu, se nazývá „sociální správa“. Zvláštní sociální správa je podle něj

¹⁰ Blíže viz TOMEŠ, I. *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha: Portál, 2010, s. 137-142.

¹¹ TOMEŠ, I. *Sociální politika, sociální...*, s. 177.

záležitostí novějších dějin a ve veřejné sféře souvisí s kodifikací povinností obcí v sociální oblasti v polovině 19. století na základě domovského práva; kromě toho existuje i soukromá sociální správa, kterou vykonávají různé korporace, nadace či církve.¹²

Také sociální péče vyplývá ze společenské solidarity a prošla historickým vývojem. Obvykle se jí rozumí uspokojování objektivně uznávaných sociálních potřeb občanů dávkami a službami na základě kodifikace všeobecných sociálně politických opatření. V tomto pojetí je součástí sociální politiky a v průběhu dějin se měnil jak její rozsah, tak způsoby a formy jejího poskytování. Podle některých autorů byla sociální péče dříve vykonávána pouze soukromě, bez právní regulace, vycházela „z vědomí sociálně humanitární dobrovolnosti nebo nábožensky motivované povinnosti jednotlivých osob, které se obvykle sdružují v různých spolcích“ a její předmět a rozsah nelze přesně stanovit, protože je závislý na dobovém pojetí životní úrovně a blaha člověka.¹³

Tento názor koresponduje s širším pojetím sociální péče, které se historicky konstitovalo v západním světě a podle O. Matouška zahrnuje sociální a zdravotní pojištění, státní podpory, sociální pomoc a sociální služby. Takto byla sociální péče chápána i v meziválečném Československu, v souvislosti s přechodem na sovětský systém sociálního zabezpečení v 50. letech se tento pojem zúžil na poskytování věcných a peněžitých sociálních dávek a sociálních služeb a začal se používat ve stejném smyslu jako sociální pomoc; v současnosti pojem sociální zabezpečení „navíc zahrnuje to, co člověk musí udělat sám pro sebe, a co pro něj musí udělat organizace, v níž pracuje.“¹⁴

V pojetí I. Tomeše, který vychází ze současné anglické terminologie, ale upozorňuje i na historicky podmíněné rozdíly a změny, jsou nástroji sociálního zabezpečení sociální pojištění, sociální zaopatření a podpora, sociální pomoc a sociální služby. Sociálním pojištěním nazývá institucionální systém pojištění občana pro případ budoucí pojistné události, který může být doplněn sociálními fondy poskytujícími vyšší dávky, popř. daňové úlevy. Pojmem sociální zaopatření označuje nárokové peněžité dávky poskytované na základě zákona nebo smlouvy bez předchozí „koupě“ nebo stanovených „hranic potřebnosti“.¹⁵

¹² Tamtéž, s. 177-178. – TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 20-21.

¹³ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V.: *Sociální práce...*, s. 15-17.

¹⁴ MATOUŠEK, O. *Slovník sociální...*, s. 210.

¹⁵ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 20-21.

Pojem sociální pomoc definuje jako pomoc poskytovanou „občanům ve stavu nouze k uspokojování jejich potřeb v nezbytném či přiměřeném rozsahu.“¹⁶ Tento pojem nahradil starší termín „chudinská péče“ či „podpora“ představující jednu z nejstarších forem státní pomoci potřebným lidem. V historické perspektivě mluví J. Kotous s odvoláním na K. Engliše o „institutu veřejného chudinství“, kterým se rozumí „zvláštní péči o osoby nemajetné a k práci nezpůsobilé zabezpečované prostřednictvím veřejného svazku“, založená od starověku na solidaritě státu, obce, církve či jiného subjektu a poskytování peněžitých či věcných dávek.¹⁷

Konečně pojmem „sociální služba“ je podle Tomeše označováno jednak poskytování sociální péče určitým konáním (činností) ve prospěch jiné osoby nebo sociálního subjektu, státní, nebo nestátními subjekty, jednak „sociální práce (odborná činnost profesionálních pracovníků) ve prospěch lidí v sociální nouzi“.¹⁸ Sociální služby jsou nejnáročnějšími nástroji realizace sociální politiky, protože jejich poskytování vyžaduje peníze, instituce právní prostředky a školený personál, jsou však důležité zejména pro sirotky nebo děti z rozpadlých rodin, staré a invalidní lidi i další skupiny osob. Obvykle nejsou výnosné, takže motivem k jejich provozování bývá filantropie (lidumilství, dobročinnost, pomáhání sociálně slabým lidem).¹⁹

1.3 Sociální práce

Počátky sociálních služeb v podobě poskytování či rozdělování dávek a služeb klientům, tj. lidem v nouzi k uspokojování jejich sociálních potřeb opět nacházíme už ve starověku, v posledních desetiletích se však jejich rozsah i struktura prudce rozšířily. V jejich rámci se realizovala i „sociální práce“ jako cílená pomoc potřebným; v moderním pojetí jako specializovaný profesní obor, odborná profesionální činnost i aplikovaná věda se však rozvíjí teprve ve 20. století. Historické tendence, přístupy a modely sociální politiky a sociální péče představovaly východisko jak pro moderní podobu sociální práce, tak i formulaci jejího poslání a cílů. V. Novotná a V. Schimmerlingová považují sociální práci za „vědecky fundovanou odbornou disciplínu, která speciálními pracovními metodami zajišťuje provádění

¹⁶ Tamtéž, s. 26.

¹⁷ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P.: *Úvod do sociální ...*, s.17. V současnosti jsou dávky a služby sociální pomoci podle I. Tomeše zaměřeny na pět skupin obyvatelstva: dlouhodobě nezaměstnané, staré, zdravotně postižené a sociálně dezintegrované občany a standardní i rozvrácené rodiny. TOMEŠ, I.: *Sociální politika: teorie ...*, s. 26.

¹⁸ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie ...*, s. 27

¹⁹ TÝŽ: *Sociální politika, sociální...*, s. 174-179.

péče o člověka na profesionálním základě“,²⁰ přitom se opírá o řadu vědeckých poznatků z různých disciplín a aplikuje je v praxi. V užším pojetí ji chápou jako záměrnou, připravenou a přímou práci s klientem, popř. skupinou či komunitou, s cílem stanovit sociální diagnózu a provádět sociální terapii, v širším přístupu zahrnuje i sociálně technická opatření, především poskytování služeb a dávek sociální péče, interdisciplinární spolupráci i administrativní postupy.²¹

Rovněž podle definice O. Matouška je sociální práce „společenskovední disciplína i oblast praktické činnosti, jejichž cílem je odhalování, vysvětlování, zmírňování a řešení sociálních problémů (chudoby, zanedbávání výchovy dětí, diskriminace určitých skupin, delikvence mládeže, nezaměstnanosti aj.)“, opírající se „jednak o rámec společenské solidarity, jednak o ideál naplňování individuálního lidského potenciálu.“²²

Naproti tomu P. Navrátil klade při definování sociální práce důraz na hledisko sociálního fungování a rozlišuje tři základní paradigmatu sociální práce (paradigma – příklad, vzorec; ve vědě dlouhodobě platná obecná teorie určující vývoj oboru), která se se vytvořila ve 20. století. Terapeutické paradigma (terapeutická pomoc) považuje za hlavní faktor sociálního fungování duševní zdraví a pohodu. Sociální práce je terapeutickou intervencí, přičemž důraz je kladen na komunikaci a vytváření vztahu. Reformní paradigma klade důraz na asociální rovnost, požaduje společenské změny a zaměřuje se na podporu spolupráce a solidarity uvnitř společenských skupin jako nástroje k získání většího vlivu na vlastní životy (tzv. zmocňování, *empowerment*) i zvýšení podílu na tvorbě a změně společenských institucí. Poradenské paradigma je založeno na sociálně-právní pomoci. Za rozhodující pro sociální fungování považuje schopnost zvládat problémy a mít přístup k potřebným informacím službám, přičemž sociální práce je „jedním z aspektů sociálních služeb“.²³

²⁰ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, A.: *Sociální práce ...*, s. 18 (výběrový přehled definic sociální práce s. 18-20.)

²¹ Tamtéž, s. 22-28. Rozlišují také sociální práci preventivní (sociální prevenci) a kurativní (zaměřenou na zmírňování a odstraňování negativních důsledků „sociálně disfunkčních procesů“) nebo sociální práci jako aplikovanou vědu, umění jednat s lidmi či pracovní metodu.

²² MATOUŠEK, O. *Slovník sociální...*, s. 213.

²³ Při charakteristice mnohoznačného pojmu „sociální fungování“ vychází Navrátil z konceptu H. Bartlettové, použitého pro „označení interakcí, které probíhají mezi požadavky prostředí a lidmi“, zejména jejich schopností řešit své problémy, kterou označuje termínem „zvládání“. Cílem sociální práce se tak stává podpora sociálního fungování klientů, což vyžaduje ujasnění jeho předpokladů a bariér. Různé přístupy vedou k rozdílným paradigmatům, která se pak uplatňují při řešení konkrétních příkladů klientů; nelze je však aplikovat mechanicky, je nutno vycházet z životní situace klienta a respektovat její specifika. NAVRÁTIL, P. *Současné pojetí a dilemata disciplíny*. In MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální ...*, s. 183-188.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Sociální politika, sociální péče i sociální práce jsou výsledkem prolínání různých funkcí sociálních systémů. Sociální politika a v jejím rámci sociální práce usilují o uspokojování uznávaných ekonomických i sociálních potřeb jednotlivců i skupin postižených či hendikepovaných lidí. K tomu slouží široká škála forem sociální péče a pomoci, především věcné a peněžité dávky, sociální služby a sociální pojištění. Moderní pojetí sociální práce jako vědecky fundovaného profesního oboru zajišťujícího péči o člověka se utváří v 19. – 20. století, v současnosti se při jeho definování prosazuje hledisko sociálního fungování. Při formování sociální práce se vytvořila tři základní paradigmaty (terapeutické, reformní a poradenské).

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Dokážete definovat rozdíly mezi sociální politikou a sociální prací?
2. Umíte charakterizovat základní paradigmaty sociální práce vznikající ve 20. století?
3. Vysvětlete pojmy: empowerment, social welfare, sociální péče, sociální zaopatření, sociální služba.
4. Jaká byla funkce daru v dějinách společenské solidarity?
5. Charakterizujte podstatu sovětského pojetí sociálního zabezpečení.

2 Předmět a periodizace dějin sociální práce

CÍLE KAPITOLY

Budete umět:

- Identifikovat hlavní historické formy sociální politiky, sociální péče a sociální práce

Získáte:

- Orientační přehled o kontinuitě historického vývoje sociální politiky, sociální péče a sociální práce
- Přehled o dostupné studijní literatuře

Budete schopni:

- Vymežit rozdíly mezi historickými a moderními formami sociální politiky, sociální péče a sociální práce v kontextu společenského vývoje.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Společenská solidarita, rodová solidarita, paternalismus, filantropie, charita, pracovní zákony, veřejná chudinská péče, instituty vzájemné pomoci, cechy a bratrstva, podpůrné spolky, družstva, sdružení (asociace), předmět a periodizace dějin sociální práce, literatura k dějinám sociální práce.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

Text kapitoly je rozdělen do dvou částí, odpovídajících vzájemně provázaným tematickým celkům. V první je nastíněn orientační přehled historických forem sociální politiky a sociální péče, objasněn vývoj sociální práce od živelných forem solidarity, pomoci a sociální péče až ke specializovanému společenskovednímu profesnímu oboru a charakterizována podstata moderního pojetí sociální práce; následně pak vymezen předmět a periodizace dějin sociální práce. Ve druhé části je stručně zachycena dostupná česká a slovenská studijní literatura.

2.1 Předmět a periodizace dějin sociální práce

Z předchozí kapitoly je zřejmé, že dějiny sociální politiky, sociální péče a sociální práce jsou úzce spojeny, neboť sociální péče představuje realizaci různých forem sociální politiky a sociální práce, resp. do 19. století její praktická oblast patří k nástrojům sociální politiky a součástí sociální péče. V dějinném vývoji od starověku do současnosti se významně uplatňovaly principy paternalismu, filantropie a charity, jejichž formy I. Tomeš zachytil prostřednictvím zajímavé typologie soustav autokratických a demokratických nástrojů sociální politiky,²⁴ kterou lze využít i pro interpretaci vývoje sociální péče a sociální práce. Základem autokratických soustav je paternalismus (pater – latinsky otec) jako systém státní sociální péče o občany, jenž se vyvinul při vzniku prvních despotických států z rodové solidarity ovládané náčelníkem. V podobě antického paternalismu pokračoval v řeckých městských státech (*polis*) i v republikánském a císařském Římě až do zániku římského impéria v 5. stol. n. l., kdy instituce státního despotického paternalismu mizí, principy paternalismu však přetrvávaly i ve středověku v rámci lenních vztahů mezi pánem a jeho vazaly a poddanými. Státní paternalismus, který se vrací v 17. – 18. století v rámci veřejnoprávního zdravotnictví a školství, vrcholí v podobě neopaternalismu v nedemokratických režimech 20. století, zejména v zemích sovětského bloku, kde totalitní, resp. posttotalitní stát převzal a centralizoval povinné sociální zabezpečení financované ze státního rozpočtu. V liberálních demokraciích se paternalismus postupně přetvářel do moderní podoby např. v rámci sociální péče zaměstnavatelů o zaměstnance a mezilidských vztahů (*human relation*) v podnicích.²⁵

Základním principem sociální péče ve středověku se stala filantropie, založená na dobrovolné sousedské, tj. mezilidské výpomoci, která neměla systematický charakter, byla zpravidla neinstitucionální, individualizovaná a dobrovolná. Středověká filantropie v Evropě je spojena od raného středověku s křesťanstvím a má charitativní charakter – jedná se o dobročinnost prokazovanou na základě křesťanské lásky k bližnímu. Od 17. století se také filantropie institucionalizuje, přechází na stát, a v podobě státní chudinské péče, pracovních zákonů či životního, později sociálního pojištění, byla příznačná pro sociální liberalismus v 18. – 19.

²⁴ První verzi typologie předložil v *Sociální politika: teorie ...*, s. 42, 44, 55-57, následně ji rozvedl ve druhé části publikace *Úvod...*, s. 39-99.

²⁵ TOMEŠ, J.: *Sociální politika: teorie ...*, s. 42-43, 55. V komunistických režimech sovětského typu byla nezanedbatelná část úkolů z oblasti sociálního zabezpečení a sociální péče přenesena na masové odbory s povinným členstvím.

století a stala se východiskem zbytkového (reziduálního) pojetí sociální politiky. V 70. letech minulého století se v reakci na zbytnělý „*social welfare state*“ objevuje neoliberalismus, který sílí na Západě v následujícím desetiletí a po roce 1989 se tyto tendence prosazují i v postkomunistických zemích.²⁶

Pro dějiny sociální péče a sociální práce je důležité i členění historických zdrojů novodobé sociální politiky podle K. Pince do čtyř skupin. První skupinu představují zásahy státu regulující pracovní podmínky námezdních pracovníků, které od vrcholného středověku měly především v západní Evropě podobu právních norem, tzv. pracovních zákonů, které jsou historickou součástí sociálního zákonodárství. Druhou skupinu tvoří výše zmíněný institut veřejného chudinství, který se vyvíjel a nabýval různé specifické formy a podoby, třetí instituty budované na myšlence vzájemné pomoci ohrožených osob, tj. především různá svépomocná sdružení, bratrstva, podpůrné či družstevní spolky aj., jejichž kořeny opět nacházíme již v antickém Řecku a Římě a v moderní době vyústily v sociální pojištění. Nakonec připomíná zabezpečování skupin osob, o které měla veřejná moc zvláštní zájem. Už ve starověku je to péče o vojáky, resp. válečné vysloužilce (veterány), i válečné poškozence (např. pozůstalí po padlých), při vzniku novověkých absolutních monarchií se rozvíjí péče o státní byrokracii apod.²⁷

Tyto „trajektorie“ ve vývoji sociální správy sleduje i I. Tomeš, který rozlišuje, zda vznikaly směrem zdola nahoru či opačným směrem. Prvým způsobem probíhala institucionalizace péče o chudé a vznikaly korporativní systémy nestátní sociální správy, které vycházely ze středověkých cechů a hornických bratrstev, druhým péče státu o jeho služebníky a ochranné pracovní zákonodárství, které se začalo vyvíjet až koncem 18. století pod vlivem osvícenství.²⁸

Při vymezení předmětu dějin sociální práce je tedy třeba vycházet ze širšího pojetí sociální práce a zohlednit její provázanost se sociální politikou a sociální péčí. Z tohoto aspektu můžeme do dějin sociální práce zahrnout všechny aktivity a činnosti z oblasti sociální péče, které odpovídají její podstatě jako činnosti ve prospěch klientů, kterou lze podle slovenské

²⁶ Tamtéž, s. 43-54. K základním typům či modelům sociální politiky v demokratických státech podle členění Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD) patří dále model institucionálně redistributivní s dominantní rolí státu a průmyslově výkonný, kde stát garantuje minimum a nechává prostor pro nestátní objekty. Reziduální pojetí sociální politiky s potlačenou rolí státu spoléhá na trh a jeho instituce, přičemž nezastupitelnou roli má rodina. Blíže viz KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální ...*, s. 11-12.

²⁷ Srov. KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P.: *Úvod do sociální ...*, s. 16-21.

²⁸ TOMEŠ, I. Pojetí sociální správy. In TOMEŠ, I. a kol. *Sociální správa*. Praha: Portál, 2009, s. 37-42.

Asociace vzdělavatelů v sociální práci charakterizovat pojmy „pomoc“ „podpora“ a „sprevádzanie“.²⁹ Půjde tedy především o praktickou sociální práci v minulosti, která patří do oblasti sociální péče v užším pojetí, tj. poskytování různých peněžitých a věcných dávek včetně dávek sociální pomoci a potřebných sociálních služeb. V těchto souvislostech přesahy do oblasti sociální správy státní i soukromé a sociální zákonodárství. Tyto aktivity byly vždy ukotveny v rámci dobové státní i soukromé sociální politiky, jejíž hlavní trendy a přístupy, myšlenky je třeba připomenout. Konečně je zde třetí rámec sociální politiky, sociální péče a sociální práce. Patří sem jak náboženské, filozofické a etické základy společenské solidarity, tak teoretické sociální myšlení v podobě názorů a úvah a představ o řešení sociálních problémů v rámci různých disciplín od sklonku 19. století pak vlastní teoretické základy, přístupy, koncepce práce a školy interdisciplinárního charakteru i souvisejících vědních oborů, především z oblasti psychologie, sociologie a ekonomie.

Takto vymezené dějiny sociální práce, zahrnující vývoj sociálního myšlení, sociální politiky, sociální péče a praktické sociální práce jsou součástí evropských dějin, resp. v moderní době dějin vyspělých západních zemí. Dosavadní české a slovenské historické přehledy při chronologickém a tematickém členění těchto dějin či jejich částí, zejména dějin sociální politiky, sledují obvykle vývoj forem a způsobů sociální politiky, sociální péče či práce na pozadí či v kontextu běžné periodizace obecných dějin, přičemž dospívají v zásadě ke třem základním vývojovým etapám. Např. O. Matoušek a J. Šustová spatřují základní mezníky ve vývoji sociální práce v prvních století našeho letopočtu, kdy začíná křesťanská charita, na přelomu 15. a 16. století, tj. na sklonku středověku a počátku novověku, a v poslední třetině 18. století, kdy začíná formování moderní společnosti, v jejímž vývoji dále rozlišují šest etap sociální práce. Podobně I. Tomeš rozlišuje tři fáze péče o chudé s předěly na počátku novověku a ve 20. století (viz 1.2.).³⁰ Naproti tomu podle J. Levické, pro kterou je při periodizaci praktické sociální práce rozhodující organizační hledisko, končí první etapa sociální práce jako neorganizované formy pomoci v 8. – 9. století, druhé období sociální práce jako organizované sociální pomoci v 17. – 18. století a rozmach organizované praktické sociální práce klade do moderní doby.³¹

²⁹ LEVICKÁ, J. *Náčrt dějin ...*, s. 10.

³⁰ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální práce jako oboru v západním světě. In MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální...*, s. 83-109. – TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 140-142.

³¹ LEVICKÁ, J. *Náčrt dějin ...*, s. 12-19. Domníváme se, že to členění vzhledem k činnosti křesťanské církve a změně koncepce péče o chudé na počátku novověku nelze akceptovat.

Náš přístup v zásadě odpovídá českým konceptům vývoje sociální péče a sociální práce a běžné periodizaci evropských dějin, s tím, že předěly mezi hlavními etapami, tj. starověkem, středověkem a novověkem mají orientační charakter. Je to dobře patrné na období středověku, jímž se běžně rozumí zhruba tisíciletá etapa evropských dějin od zániku západořímské říše koncem 5. století po zámořské objevy na sklonku 15. století. Toto období se dále člení na raný, vrcholný a pozdní středověk, přičemž předěl mezi raný a vrcholný středověk se klade zhruba do poloviny 11. století, mezi vrcholný a pozdní středověk na počátek 14. století. Uvedené členění má spíše orientační charakter, který je však pro naše účely dostačující,³² což platí i o periodizaci dalších dvou etap.

V evropských souvislostech je třeba připomenout počátky sociálních aktivit v prvních starověkých despociích na Blízkém východě a v Egyptě a následně věnovat pozornost antickým formám sociální péče i připomenutí počátků židovské filantropie na přelomu letopočtu. Další kapitola zachycuje vývoj křesťanské charity v prvním tisíciletí našeho letopočtu, tj. v období pozdního starověku a raného středověku. V samostatných kapitolách bude zachycen rozvoj různých forem sociální péče a práce ve vrcholném a pozdním středověku od 11. do 15. století, změněný přístup k sociální problematice v raném novověku od počátku 16. století do sklonku 18. století, tj. včetně období absolutismu, v němž se znovu začínají prosazovat neopaternalistické tendence. Závěrečná kapitola je věnována vytváření systému moderní sociální péče v 19. – 20. století a v jeho rámci formování sociální práce jako specializovaného profesního oboru a aplikované vědecké disciplíny; nakonec je připojena pasáž o vzniku a vytváření moderního vězeňství.

Z hlediska objektů sociální péče a sociální práce, J. Levická rozlišuje sedm skupin adresátů,³³ my se zaměříme hlavně na čtyři z těchto skupin, a sice na zdravotně postižené lidi, nemocné a umírající, chudé a nezaměstnané a na děti, mládež a rodinu.

³² Např. J. Le Goff považuje za ústřední období středověku 10. – 13. století, resp. údobí „tři set padesáti let, která dělí rok tisíc od černého moru“ [míní se morová epidemie z let 1346 – 1347 – pozn. aut.], a přiřklání se k závěru, že tento „krátký“ středověk je součástí středověku „dlouhého“, sahajícího přibližně od nájездů barbarů na římské impérium ve 3. století do poloviny 19. století, jehož základem bylo feudální zřízení. LE GOFF, J. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Odeon, 1991, s. 21-22. Existence předindustriální novověké společnosti v Evropě se někdy vymezuje od poloviny 15. století, kdy byl vynalezen knihtisk, do poloviny 19. století a v tomto časovém rámci problematiku chudoby a lidí na okraji společnosti v raném novověku např. RHEINHEIMER, M. *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 – 1850*. Praha: Vyšehrad, 2003, c.d.

³³ Jedná se o dějiny sociální péče o: 1. zdravotně postižené občany, 2. nemocné a umírající, 3. chudé, 4. děti, mládež a rodinu, 5. pracující a nezaměstnané 6. utečence 7. vězně a propuštěné z vězení, tj. o oblast penitenciární a postpenitenciární péče. Tamtéž, s. 19.

2.2 Literatura k dějinám sociální práce

K dějinám sociální práce neexistuje dosud v české ani slovenské historické literatuře odborná monografie. Základní představu o historických formách sociální politiky a sociální péče i o vývoji sociální práce lze nalézt ve vysokoškolských učebnicích sociální práce a sociální politiky, v nichž jsou vysvětleny základní pojmy, přístupy i paradigmaty a uvedena rozsáhlá studijní literatura k jednotlivým problémům. V oblasti sociální práce je třeba připomenout hodnotnou práci V. Novotné a V. Schimmerlingové z počátku 90. let,³⁴ ale zejména kolektivní syntézy zpracované v posledním desetiletí pod vedením O. Matouška a věnované základům sociální práce včetně její historie i současnosti, jejím metodám a řízení i problematice sociálních služeb.³⁵ Definice základních pojmů, škol a koncepcí přináší Matouškův Slovník sociální práce.³⁶ Pokud jde o sociální politiku, mají zásadní význam dvě práce I. Tomeše obsahující analýzu základních pojmů a institucí i teoretických východisek a konceptů a přinášející zajímavou typologii historických forem „realizačních“ nástrojů sociální politiky, včetně různých sociálních dávek a služeb,³⁷ k nimž je třeba přiřadit i kolektivní práci o sociální správě, připravenou pod jeho vedením.³⁸ Historických kořenů sociální politiky a jejího vývoje v evropském měřítku i v českých zemích, resp. České republice, si všímá také práce J. Kotouse, G. Munkové a P. Peřiny³⁹, z dalších jmenujme učebnice M. Potůčka nebo autorského kolektivu vedeného V. Krebsem, v nichž je ovšem historický aspekt zachycen jen okrajově.⁴⁰ Problematiku sociálního státu v 19. a 20. století rozpracovali např. L. Musil, T. Sirovátka, M. Večeřa a nejnověji J. Rákosník, který na příkladu Československa v letech 1945-1960 zachytil genezi jeho sovětizované východoevropské varianty.⁴¹ Náboženská a filozofická východiska sociální práce jsou přehledně zpracována v samostatných kapitolách ve výše uváděné kolektivní monografii o základech sociální

³⁴ NOVOTNÁ, V., SCHIMMERLINGOVÁ, V. *Sociální práce...*, c.d.

³⁵ MATOUŠEK, O. a kol. *Základy...*, c.d. (2. vydání. Praha: Portál, 2007.) – MATOUŠEK, O. a kol. *Metody a řízení sociální práce*. Praha: Portál, 2003. – MATOUŠEK, O. a kol. *Sociální služby. Legislativa, ekonomika, plánování a hodnocení*. Praha: Portál, 2007.

³⁶ Matoušek, O. *Slovník sociální...*, c.d.

³⁷ TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*c.d. – TOMEŠ, I. *Úvod do teorie...*, c.d.

³⁸ TOMEŠ, I. a kol. *Sociální správa...*c.d.

³⁹ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální ...*, c.d.

⁴⁰ POTŮČEK, M. *Sociální politika*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995. – KREBS, V. a kol. *Sociální politika*. Praha: ASPI, 2005.

⁴¹ MUSIL, L. (ed.) *Vývoj sociálního státu v Evropě. Čítanka z historie moderní evropské politiky*. Brno: Doplněk, 1996. – VEČEŘA, M. *Sociální stát. Východiska a přístupy*. Dotisk 2. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. – RÁKOSNÍK, J. *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945-1960*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010.

práce.⁴² Řadu údajů k náboženské problematice lze čerpat i ze starší práce B. Vaška o církevní charitě⁴³, filozofickými a etickými otázkami sociální práce se zabývala M. Nečasová⁴⁴. Další poznatky o vývoji sociální a politické filozofie a sociálního myšlení je možno čerpat především ze syntetizujících prací a kompendií o dějinách filozofie a politických či společenských teorií.⁴⁵

Jak již bylo řečeno v úvodu samostatné monografie o dějinách sociální práce v Evropě ani v českých zemích a na Slovensku zatím v naší historiografii chybí. Základní přehled její historie v západním světě přinesla na přelomu tisíciletí studie O. Matouška a J. Šustové, na Slovensku se o totéž pokusila J. Levická, ke studiu lze využít i novější text D. Janáka a E. Ševčíkové k historii sociální práce a sociálního podnikání,⁴⁶ z něhož vycházíme.

Řadu konkrétních údajů o počátcích sociální péče ve starém Řecku a Římě jsme čerpali ze Slovníku antické kultury, ale i v již zmíněných dějinách B. Vaška, zachycujících křesťanskou charitativní péči od počátku letopočtu do druhé světové války.⁴⁷ Některé údaje k vývoji středověké křesťanské charity a sociální péče přináší práce anglického historika H. Lawrence, který čtivou formou zachytil dějiny středověkého mnišství, tj. poustevníků, mnišských řádů a klášterů na území římského impéria a v západní Evropě od 3. do 15. století. K českému vydání je připojen stručný přehled původní české literatury k této problematice od L. Jana.⁴⁸ Proměny charitativní činnosti křesťanských řádů v pozdním a vrcholném středověku lze ilustrovat např. na dějinách řehole sv. Jana, johanitů, od B. Waldsteina-Wartenberga.⁴⁹ Je

⁴² MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská solidarita. In MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální ...*, s. 13-45. – MATOUŠEK, O. Filozofická témata významná pro sociální práci. Tamtéž, s. 47-82.

⁴³ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské charity*. Olomouc: Velehrad, 1941. Práce je cenná tím, že se opírá především o českou, německou a francouzskou literaturu k církevním dějinám od 80. let 19. století do 30. let 20. století.

⁴⁴ NEČASOVÁ, M. *Úvod do filozofie a etiky v sociální práci*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2001. – NEČASOVÁ, M. Profesionální etika. In MATOUŠEK, O. a kol. *Metody...*, s. 21-49.

⁴⁵ HOLZBACHOVÁ, I. *Dějiny společenských teorií*. Brno: Masarykova univerzita, 1997. – KIS, J. (ed.): *Současná politická filozofie*. Praha: Oikoymen, 1997. – STÖRIG, H. *Malé dějiny filozofie*. 3. vydání. Praha: Zvon. České katolické nakladatelství a vydavatelství, 1993. – SWIFT, A. *Politická filozofie. Základní otázky moderní politologie*. Praha: Portál, 2005. – VALEŠ, L. *Dějiny politických teorií*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2004. – HOLÝ, L., SOUKUP, V., VODÁKOVÁ, A.: *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993.

⁴⁶ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální..., c.d. – LEVICKÁ, J. *Náčrt dějin ...*, c.d. – JANÁK, D., ŠEVČÍKOVÁ, E. *Historie sociální práce a sociálního podnikání*. Studijní opora. Opava: Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik v Opavě, 2010. [online] (citováno 7.9.2012) Dostupné na: <http://socpo.vsp.cz/vzdelavaci-moduly/historie-socialniho-podnikani-a-socialni-prace/>

⁴⁷ *Slovník antické kultury*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1974. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, s. 20-49.

⁴⁸ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého mnišství*. Brno – Praha, Centrum pro studium demokracie a kultury – Nakladatelství Vyšehrad, 2001. Práce se soustřeďuje na dějiny středověkých řádů a klášterů od 5. do 13. století, charitativní problematika je však pojednána spíše okrajově. – JAN, L. Ke stavu naší monasteriologické literatury. Tamtéž, s. 311-314.

⁴⁹ WALDSTEIN-WARTENBERG, B. *Řád johanitů ve středověku. Kulturní dějiny řádu*. Praha: Academia, 2008.

třeba připomenout i obecněji koncipovanou monografii T. E. Woodse, Jr., pojednávající o úloze katolické církve v dějinách, v níž je jedna kapitola věnována charitativní činnosti.⁵⁰ Pozornost sociální problematice ve středověku, zejména v 10. – 13. století, věnuje v syntéze o kultuře středověké Evropy i J. Le Goff, jenž byl také editorem souboru esejí o životě ve středověku.⁵¹

Klíčovým sociálním problémem ve středověku a novověku až do poloviny 19. století, byla chudoba a bída značné části obyvatelstva. Dějiny „chudoby a milosrdenství“ především v období v pozdním středověku a raném novověku v Evropě zpracoval B. Geremek⁵², osudy lidí na okraji společnosti v letech 1450 – 1850 se zabýval i M. Rheinheimer⁵³ a v souvislosti s dějinami šílenství i M. Foucault.⁵⁴ O vzniku moderní chudinské péče v Anglii od přelomu 16. – 17. století po přijetí chudinského zákona v roce 1834 a o problematice nezaměstnaných v 19. století pojednávají studie J. Rákosníka,⁵⁵ dílčími problémy boje s chudobou a nezaměstnaností v souvislosti se sociálním podnikáním pak stati D. Janáka a V. Novotného.⁵⁶ Kromě toho existuje řada historicky zaměřených publikací z různých oborů a oblastí (např. ekonomie, penologie, medicína nebo sociologie) dotýkajících se různých problémů sociální péče i práce v minulosti.⁵⁷

Orientační přehled historie sociální práce v českých zemích, Československu i České republice do konce 20. století poskytují stati P. Kodýmové a J. Šiklové, které se opírají, především pro 20. století, o celou řadu dobových publikací.⁵⁸ Hlavní trendy ve vývoji

⁵⁰ WOODS, T. E., Jr. *Jak katolická církev budovala západní civilizaci*. Praha: Res Claritatis, 2008, zejména kap. Jak katolická charita změnila svět, s. 135-147.

⁵¹ LE GOFF, J. *Kultura středověké* – TÝŽ (ed.) *Středověký člověk a jeho svět*. 2. vydání. Praha: Vyšehrad, 2003.

⁵² GEREMEK, B.: *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*. Praha: Argo, 1999.

⁵³ RHEINHEIMER, M. *Chudáci, žebráci*

⁵⁴ FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1993.

⁵⁵ RÁKOSNÍK, J. Anglický chudinský zákon z roku 1834 Část I – Krize alžbětinské chudinské péče. *Historický obzor*, roč. 18, 2007, č. 3-4, s. 52-66. Část II – Budování moderní chudinské péče (1814-1834). Tamtéž, č. 5-6, s. 110-119. – RÁKOSNÍK, J. Od tuláků k nezaměstnaným. Sociální politika z pohledu dějin pojmů. *Dějiny – teorie – kritika*, 2005, č. 2, s. 179-194.

⁵⁶ JANÁK, D. K historickým kořenům sociálního podnikání. In *Podnikání pro nové desetiletí: JSME PŘIPRAVENI?* Sborník z mezinárodní konference k 10. výročí Vysoké školy podnikání, a. s. 1. vyd. Ostrava: Vysoká škola podnikání, a. s., 2010, s. 102-109. – NOVOTNÝ, V. Sociální ekonomie a sociální podnikání jako nástroje politiky zaměstnanosti. *Britské listy*, 23.2.2006 [online] (citováno 7.9.2012). Dostupné na: <http://blisty.cz/2006/2/23/art27178.html>

⁵⁷ POLANYI, K. *Velká transformace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006. – FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, 2000. – GORDON, R. *Podivuhodné dějiny lékařství*. Praha: Melantrich, 1995. – WEBER, M. *Autorita, etika a společnost*. Praha: Mladá fronta, 1997.

⁵⁸ KODÝMOVÁ, P. Sociální práce do druhé světové války. In MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální...,* kapitola Domácí tradice sociální práce, s. 111-138. – ŠIKLOVÁ, J. Sociální práce v našem státě od druhé světové války do současnosti. Tamtéž, s. 139-154.

sociálních služeb zachytili O. Matoušek a K. Koldinská.⁵⁹ Vedle zmínek o křesťanské charitě v českých zemích v práci B. Vaška jsou dostupné i některé starší články,⁶⁰ faktografickou hodnotu má i studie J. Veselého o chudinské péči v Praze.⁶¹ Po roce 1989 byl relativně obsírně rozpracován vývoj sdružení a korporací od středověkých bratrstev a cechů po moderní spolky; sociální aspekty jejich činnosti však byly sledovány spíše okrajově.⁶² K vývoji sociální péče a sociálního zabezpečení v Československu po roce 1945 připomeňme alespoň zajímavou sociologickou studii V. Ryse.⁶³ K poznání širších souvislostí a společenského kontextu sociální práce lze využít řadu historických prací různého zaměření ze starších i novějších dějin.⁶⁴

Pokud jde o Slovensko, první ucelenější nástin dějin sociální práce předložila koncem 90. let J. Levická, v širším kontextu historie sdružování je později připomenula i G. Dudeková.⁶⁵ Přehled vývoje chudinské péče od středověku do 80. let minulého století podává série tří článků G. Dudekové, A. Fallisové a Z. Kusé doprovázených krátkou statí J. Lukačky o

⁵⁹ MATOUŠEK, O., KOLDINSKÁ, K. Trendy v historickém vývoji sociálních služeb. In MATOUŠEK, O. a kol. *Sociální služby...*, s. 17-34.

⁶⁰ Z historie charity na Moravě. In *Arcidiecézní charita Olomouc. Ročenka 1994*. Olomouc 1994, s. 26-47. [online](citováno 7.9.2012). Dostupné na: <http://old.charita.cz/article.asp?nArticleID=743&nLanguageID=1> – BLÁHA, L. Naše charita. In *Rodinná katolická čítanka*. Nový Jičín: Obrození, 1922. [online](citováno 10.9.2012). Dostupné na:

http://www.acho.caritas.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=54&Itemid=2

⁶¹ VESELÝ, J. Pražské chudinství a lidumilství od nejstarších časů. *Sociální služba*, roč. 11, 1928, č. 10-11, s. 128-131. Pražské chudinství a lidumilství od nejstarších časů (Pokračování). *Sociální služba*, roč. 11, 1928, č. 12, s. 142-143.

⁶² LEDVINKA, V., PEŠEK, J. (edd.) *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*. (Sborník referátů a materiálů ze 17. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy uspořádané ve spolupráci s Institutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a Ost- und Südosteuropa Institut Wien – Aussenstelle Brno ve dnech 5. a 6. října 1999 v Praze). Documenta Pragensia XVIII. Praha: Socioprint, 2000. – PÁTKOVÁ, H. *Bratrstvie ke cti Božie. Poznámky ke kulturní činnosti bratrstev a cechů ve středověkých Čechách*. Praha: Koniasch Latin Press ve spolupráci s Ústavem pro klasická studia AV ČR a s Nadací pro dějiny kultury ve střední Evropě v rámci projektu CLAVIS MONUMENTORUM LITTERARUM (REGNUM BOHEMIAE), Vol. 5, Monographia, Nr. 1, 2000. – JIRÁNEK, T., KUBEŠ, J. (edd.) *Bratrstva. Světská a církevní sdružení a jejich role v kulturních a společenských strukturách od středověku do moderní doby*. (Sborník příspěvků z III. pardubického bienále 29.-30. dubna 2004) Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005. – MALÝ, T., MAŇAS, V., ORLITA, Z. *Vnitřní krajina zmizelého města. Náboženská bratrstva barokního Brna*. Brno: Statutární město Brno, Archiv města Brna jako Supplementum č. 10 sborníku Brno v minulosti a dnes, 2010.

⁶³ RYS, V. *Česká sociální reforma (sociologická studie)*. Praha: Karolinum, 2003.

⁶⁴ Např. NĚMEC, I. a kol. *Slova a dějiny*. Praha: Academia, 1980. – JANÁK, J., HLEDÍKOVÁ, Z., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005. – PRŮCHA, V. a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*. Brno: Doplněk, 2004. – AUGUSTA, P., HONZÁK, F. *Československo 1918-1938*. Praha: Albatros, 1992. – *Slovníková příručka k československým dějinám v letech 1948-1989*. Praha: ÚSD AV ČR, 2006. [online] (citováno dne 10.9.2012) Dostupné na: <http://www.usd.cas.cz/slovnikova-prirucka-k-ceskoslovenskym-dejinam-1948-1989>

⁶⁵ LEVICKÁ, J. *Náčrt dějin ...*, s. 37-49. – DUDEKOVÁ, G. *Dobrovoľné združovanie na Slovensku v minulosti*. [online] (citováno dne 10.9.2012) Dostupné na: <http://www.dejiny.sk/eknihy/gd.htm>

středověké charitě a špitálnictví⁶⁶, úlohou dobročinných spolků v 19. a 20. století se zabývala E. Mannová.⁶⁷

Pro poznání dějin sociální péče a sociální práce v rámci moderních národních států jsou důležité dějiny práva, zachycující vývoj sociálního zákonodárství. Jeho počátky lze hledat v jednotlivých právních normách z 16. a 17. století, pro naše účely má však smysl sledovat právní předpisy habsburské monarchii až od osvícenství, resp. od josefínských reforem na sklonku 18. století. Základní přehled dějin práva v českých zemích a Československu do roku 1945 poskytuje např. kolektivní práce právních historiků vedených K. Malým či sborník prací k vývoji české ústavnosti v letech 1618-1918.⁶⁸ Historický přehled právní úpravy sociální péče v českých zemích a Československu zpracovaly K. Koldinská a H. Marková.⁶⁹ V současných učebnicích sociálního práva, resp. práva sociálního zabezpečení, představuje ve zkratce zachycený historický vývoj (zejména v období po roce 1945) jen nezbytný úvod pro popis a analýzu platné právní úpravy.⁷⁰ Z novějších prací k vývoji sociálního zákonodárství po roce 1945 připomeňme např. studie J. Ryby, M. Tomkové či příslušné pasáže v učebnici o vývoji práva v Československu v letech 1945-1989, zpracované autorským kolektivem pod vedení J. Kuklíka, nejnověji pak studii D. Janáka a M. Piláta k vývoji právních předpisů o sociálním zabezpečení a sociálních službách v Československu od roku 1956.⁷¹

Pro úplnost připomeňme alespoň základní literaturu k dějinám penitenciární a postpenitenciární péče v českých zemích a na Slovensku v moderní době, přestože překračují

⁶⁶ DUDEKOVÁ, G. Od milosrdenstva k štatnej opatere. Starostlivosť o chudobných ľudí na okraji spoločnosti v minulosti. *História*, 2003, roč. 3, č. 4, s. 21-26. – FALLISOVÁ, A. Zmiernenie biedy. Aktivity medzivojnovovej ČSR pre sociálne a hmotne slabých. Tamtéž, s. 26-29. – KUSÁ, Z. Starostlivosť o sociálne slabých obyvateľov v období socializmu. Tamtéž, s.29-32. – LUKAČKA, J. Charita a špitálnictvo na Slovensku v stredoveku. Tamtéž, s. 22-23.

⁶⁷ MANNOVÁ, E. Dobročinné spolky a konštruovanie kolektívnych identít. In CSÁKY, M., MANNOVÁ, E.(edd.) *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. Bratislava: Academic Electronic Press 1999, s. 195-212.

⁶⁸ MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 3. přepracované vydání. Praha: Linde, 2003. – MALÝ, K., SOUKUP, L. (edd.) *Vývoj české ústavnosti v letech 1618-1918*. Praha: Karolinum, 2006.

⁶⁹ KOLDINSKÁ, K., MARKOVÁ, H. *Sociální pomoc a právo*. Praha: Orac, 2001, s. 11-22.

⁷⁰ TRÖSTER, P. a kol. *Právo sociálního zabezpečení*. 3. aktualizované a doplněné vydání. Praha: C. H. Beck, 2005, s. 25-34. – KOLDINSKÁ, K. *Sociální právo*, Praha: C. H. Beck, 2007, s. 5-20.

⁷¹ RYBA, J. Vývoj sociálního zákonodárství a sociálního zabezpečení v Československu v letech 1945-1989. In MALÝ, K., SOUKUP, L. (edd.) *Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2004, s. 493-518. – TOMKOVÁ, M. Sociální zabezpečení. In BOBEK, M., MOLEK, P., ŠIMÍČEK, V. (edd.) *Komunistické právo v Československu: kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Masarykova univerzita, 2009, s. 670-724. – KUKLÍK, J. a kol. *Vývoj československého práva 1945-1989*. Praha: Linde, 2009, s. 87-90, 236-252. – JANÁK, D., PILÁT, M. Vývoj právních norem k sociální péči a sociálním službám v Československu a České republice od roku 1956 In KRAJČÍK, V., JANÁK, D. ml. a kol. *Mikropodnikání v sociálních službách*. Ostrava – Opava: Vysoká škola podnikání, a.s., Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik v Opavě, 2001 s. 13-64.

rámec naší práce a nebudeme se jimi zabývat. Historii vězeňství od středověku do současnosti zachytili v českých zemích J. Francek a J. Uhlík, na Slovensku autorský kolektiv vedený A. Fabrym, který se k ní stručně vrátil v učebnici penologie.⁷² O vývoji československého vězeňství v prvním desetiletí po druhé světové válce pojednávají monografie M. Boráka, D. Janáka a T. Staňka⁷³ obsahující i rozbor naší a zahraniční relevantní literatury, širší časový záběr mají statě L. Bajcury či D. Janáka a A. Kýra.⁷⁴

Uvedený přehled ukazuje na nerovnoměrné zpracování problematiky i určitou torzovitost stávající české a slovenské literatury. Řadu informací je možno nalézt v elektronických textech, s nimiž je třeba pracovat. Jedná se o prameny a literaturu velmi rozdílného rozsahu i úrovně od encyklopedických hesel po odborné studie, které budeme podle potřeby citovat na příslušných místech dalšího textu.

SHRNUTÍ KAPITOLY

K historickým zdrojům sociální politiky, sociální péče i sociální práce patří státní regulace pracovních podmínek, veřejné chudinství, různé instituty vzájemné pomoci a péče státu o vybrané skupiny obyvatel. V souvislosti s nimi se vyvíjela i sociální správa a ovlivňovaly je principy paternalismu, filantropie a křesťanské charity, jejichž formy zachytil prostřednictvím zajímavé typologie soustav autokratických a demokratických nástrojů sociální politiky I. Tomeš.

Předmětem dějin sociální práce jsou v našem pojetí různé aktivity a činnosti z oblasti sociální péče v Evropě, které odpovídají její podstatě jako činnosti ve prospěch klientů. Půjde tedy především o praktickou sociální práci, zaměřenou na zdravotně postižené lidi, nemocné a umírající, chudé a nezaměstnané a na děti, mládež a rodinu, v širším kontextu sociální

⁷² FRANCEK, J. *Zločin a trest v českých dějinách*. Praha: Rybka Publishers, 1999. – UHLÍK, J. *Historie věznění a vězeňství v Čechách: osudy významných vězňenských osobností, prožité ve významných dobách zemí českých, viděné se zřetelem k vývoji českého vězeňství*. Stráž pod Ralskem: Institut vzdělávání Vězeňské služby v ČR, 2006. – FABRY, A. a kol. *Vězenstvo na Slovensku*. Bratislava: Generálne riaditeľstvo ZVJS SSR, 1996. – FABRY, A. *Penológia*. Bratislava: Bratislavská vysoká škola práva, 2009, s. 35-75.

⁷³ JANÁK, D. *Kapitoly o československém vězeňství 1945-1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2002. – BORÁK, M., JANÁK, D. *Tábory nucené práce v ČSR 1948-1954*. Šenov u Ostravy, 1996. – STANĚK, T. *Retribuční vězni v českých zemích 1945-1955*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea, 2002.

⁷⁴ BAJCURA, L. *Nástin dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945-1969. České vězeňství*, 1999, roč. 6, č. 2-3, s. 10-127. – JANÁK, D., KÝR, A. *Nástin vývoje československého vězeňství v letech 1948-1989. Historická penologie*, 2004, č. 5, s. 1-5.

politiky a sociálního myšlení. Zvolené chronologické členění odpovídá běžné periodizaci evropských dějin s tím, že předěly mezi hlavními etapami, tj. starověkem, středověkem a novověkem, mají orientační charakter.

Připojený orientační přehled ukazuje na nerovnoměrné zpracování problematiky i určitou torzovitost stávající české a slovenské studijní literatury, je proto třeba využít i elektronické zdroje, v nichž se ale objevují prameny a literatura velmi rozdílného rozsahu i úrovně.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Vysvětlete pojmy: státní despotický paternalismus, human relation, filantropie, charita, pracovní zákony.
2. Uvedte a charakterizujte čtyři hlavní historické zdroje sociální politiky.
3. Jaké „trajektorie“ rozeznává I. Tomeš ve vývoji sociální správy?
4. Dokážete definovat rozdíly mezi sociální prací ve středověku a v současnosti?
5. Uvedte základní literaturu k problematice bídy a chudoby v pozdním středověku a raném novověku.

3 Náboženské kořeny společenské solidarity a sociální péče

CÍLE KAPITOLY

Budete umět:

- Vymežit podstatu a znaky hlavních světových náboženství
- Charakterizovat různé náboženské principy solidarity, sociální pomoci a milosrdenství

Získáte:

- Znalost základních religionistických pojmů
- Vědomosti o hlavních formách sociální péče v monoteistických náboženstvích
- Přehled o tzv. světových náboženstvích

Budete schopni:

- Vyložit principy společenské solidarity v hlavních světových náboženstvích
- Vysvětlit hlavní zásady sociální nauky, sociální politiky a péče o chudé v judaismu a křesťanství

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Morálka, právo a náboženství, animismus, vývoj polyteismu, absence sociální problematiky v antickém polyteismu, monoteistická náboženství. Judaismus - Desatero, láska k bližnímu, milosrdenství, sociální zákonodárství Starého zákona, almužna jako povinnost. Křesťanství - Nový zákon, spása a věčný život, křesťanská sociální nauka a sociální politika církve, čtyři principy církevní sociální politiky, křesťanská etika chudoby, almužna jako příležitost ke spáse, reformační sociální nauka, moderní sociální doktríny katolické církve. Islám - almužna jako zákonná povinnost, *zakát*, *zakát al-fitr*, *sadaka*, politické aspekty charitativní činnosti

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

V úvodu kapitoly je objasněn vztah morálky, práva a náboženství a stručně připomenuty různé přístupy ke společenské solidaritě a sociální pomoci v animismu a polyteistických náboženstvích od vzniku prvních městských států v Mezopotámii po antický polyteismus. Těžiště výkladu představuje objasnění hlavních principů, přístupů a forem solidarity v

monoteistických náboženstvích, tj. judaismu, křesťanství a islámu, s podrobnějším zachycením základních zásad křesťanské sociální nauky a proměn křesťanské etiky chudoby jako základu sociální pomoci a péče v Evropě.

3.1 Morálka, právo a náboženství

Různé formy solidarity a pomoci hendikepovaným či sociálně vyloučeným osobám se odvíjí od morálních pravidel a hodnot platných v určité společnosti. Morálka je soubor regulativů, tj. závazných a nějakým způsobem sankcionovaných zásad a norem určujících lidské chování, založených na rozlišení dobra a zla, správného a nesprávného a jejich transformace do oblasti hodnot, norem, vzorů, postojů a jednání. Má dimenzi individuální i sociální, je považována za důležitý integrační sociální faktor vnitřní soudržnosti a kooperace ve společnosti a vyvíjí se.⁷⁵

Morální normy, pravidla a sankce jsou reflektovány i v právu, tj. souboru norem, jejichž dodržování lze mocensky vynutit. Právně však nelze obsáhnout všechny morální standardy, způsoby jednání nebo možnosti vzájemné pomoci a někdy se také mohou právní normy dostat do rozporu s morálkou a být nespravedlivé (např. v totalitních režimech zákony likvidující základní lidské práva a svobody).

Morálka není založena jen na rozumovém zdůvodnění. Lidské jednání může vycházet z intuice, ze zvyku nebo tradice, nebo se opírat o víru v nějakou vyšší nadpřirozenou moc, která podmiňuje lidskou existenci a jíž je člověk podřízen. Výrazem této víry je náboženství, opírající se kromě víry o různě propracovaný kult. Zvyková nebo náboženská morálka, která je oporou života komunit nebo náboženských skupin, se však může dostat do rozporu se „základní morálkou“, tj. obecně platnými morálními pravidly a poškozovat jiné lidi či skupiny,⁷⁶ přesto náboženství představuje jeden z nejdůležitějších pilířů morálky. Právo a morálka byly až do počátku moderní doby, tj. zhruba do poslední třetiny 18. století, úzce propojeny s náboženstvím, které formovalo i základní principy formy lidské solidarity.

⁷⁵ Charakteristika základních pojmů vychází z jejich definování v pracích M. Nečasové, která používá obecně akceptované slovníkové definice. NEČASOVÁ, M. *Úvod do filozofie...*, s. 11 – 21; TÁŽ. Profesní etika. In MATOUŠEK, O. a kol. *Metody a řízení ...*, s. 21 – 24.

⁷⁶ NEČASOVÁ, M. *Úvod do filozofie ...*, s. 13, uvádí jako příklady středověkou inkvizici (tato instituce však působila na stejných principech ještě v 17. století), násilnou christianizaci nebo kastovní systém v Indii.

3.2 Animismus a východní polyteismus

Animismus⁷⁷ přírodních národů či primitivních společností byl založen na udržování rovnováhy mezi přírodou a člověkem, později se cílem náboženských obřadů stalo udržování rovnováhy mezi člověkem a kosmickým řádem. Tato rovnováha se týkala člověka jako člena určité skupiny lidí, která je součástí přírody. Rozhodující byl zájem skupiny, kterému mohl být obětován i ten nejnvýše postavený jedinec.

Základem rodiny, rodu i kmene byla posvátná tradice udržovaná ústně, proto byli v primitivních společnostech uctíváni staří lidé, kteří měli cenné zkušenosti a žili „blízko předkům“. Také hendikepovaní lidé byli podporováni příslušníky svých skupin, což dokládají už paleolitické pohřby fyzicky postižených či s následky těžkých zranění žijících zraněných lidí, kteří by bez pomoci jiných nedokázali přežít, na straně druhé byli jako zřetelně se lišící od ostatních často obětováni bohům.⁷⁸

Nadřazenost kosmického řádu nad společenstvím a společností jednotlivcem přetrvávalo i v náboženstvích prvních starověkých států v Mezopotámii a Egyptě. Jednalo se o polyteistická náboženství s hierarchicky uspořádaným panteonem bohů, jejichž příkazy tlumočili polobožští králové či faraon jako syn a pozemské vtělení boha slunce Ra. Solidaritu s chudými a potřebnými v Egyptě posilovala víra v poslední soud, při němž musel zemřelý vyznat, že vedl dobrý život a dodržoval sedm předepsaných skutků milosrdenství.⁷⁹

Naproti tomu tzv. védská náboženství, z nichž se postupně v 1. tisíciletí př. n. l. na indickém subkontinentě vyvinul hinduismus, založený na převtělování duší a koloběhu života podle zásluh člověka, podobný institut neznala. Hinduismus vytvořil v Indii rigidní kastovní společnost přetrvávající dodnes, v níž se nemohly vytvářet formy solidarity napříč kastami. Institut almužny byl určen jen bráhmanům a poustevníkům, závazné morální normy pro

⁷⁷ Animismus je „myšlenkový systém, podle kterého je každá věc je řízena duchovní silou nebo duší, z antropologického hlediska veškeré duchovní směry přírodních národů, projevující se v náboženství, magii, totemismu, fetišismu a pod. v širokém rozpětí v podstatě od kultu předků až po polyteismus“. *Sociální a kulturní antropologie*. K vydání připravili L. Hrdý, V. Soukup a A. Vodáková. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993, s. 118 (další uvedené pojmy vysvětleny na s. 119-121).

⁷⁸ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská solidarita. In MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální ...*, s. 16.

⁷⁹ Náboženský kanon prikazoval sytit hladové, napájet žíznivé, oblékat nahé, ubytovávat cizince, osvobozovat vězně, ošetřovat nemocné a pohřbívat mrtvé, což bylo zvláště důležité. Tamtéž, s. 18.

jednotlivé kasty se lišily a už nejstarší zákoníky stanovily pro jejich příslušníky striktní pravidla, za jejichž porušení hrozily přísnými tresty.⁸⁰

Průlom v těchto vztazích přinesl až v polovině 1. tisíciletí př. n. l. buddhismus, označovaný jako náboženství bez Boha. Zdůrazňoval schopnost soucítit se všemi živými tvory jako prvek Buddhovy cesty k osvícení, kterou symbolizují věžičky na kupolích buddhistických svatyní, čímž se blížil monoteistickým náboženstvím, sociální péči však vyhradil laikům.⁸¹ Blíže se jí nezabýval ani zarathustrismus, další polyteistický kult, nazývaný podle proroka Zarathustry, který se šířil ve stejné době jako buddhismus na Blízkém a Středním východě.⁸²

3.3 Antický polyteismus

Vrcholnou podobu polyteismu představuje antický polyteismus. Řecký panteon, v jehož čele stál vládce bohů i nebes Zeus, je zaplněn množstvím bohů a bohyň v lidské podobě, kteří měli přiděleny určité kompetence, vedli dramatické spory a prožívali osobní vztahy, a to i ve světě lidí, který prostupovali a pohybovali se v něm. Řecké náboženství, vystavené od přelomu 7. a 6. století př. n. l. skeptickému vlivu filozofie, vznikající v řeckých koloniích na pobřeží malé Asie a v Itálii a rozvíjející se v klasickém období v centrálním Řecku, především v Athénách, nezdůrazňovalo potřebu sociální péče a pomoci.⁸³ Ty byly záležitostí patriarchální rodiny, resp. v pozdější době do určité míry obce či státu, považovaných v přeneseném smyslu za velkou rodinu. Ochránkyní rodin i strážkyní obcí byla bohyně Hestie, jejímž symbolem byl oheň plápolající v rodinných krbech, ale i posvátný oheň plápolající na radnicích (*prytaneích*) řeckých polis, který vystěhovalci přinášeli do nově založených kolonií. U krbu se slavnostně přísahalo, sem se pod ochranu bohyně uchýlovali členové rodiny, vyhnanci a pronásledovaní.⁸⁴

⁸⁰ Kasty jsou neprostopupné, zákazy styku i pravidly sňatků a dědění oddělené společenské skupiny. Už od védského období bylo obyvatelstvo rozděleno do čtyř kast, jejichž vznik byl v mytologii spojen s obětováním prvotního obra Paruši bohů: „Z jeho úst povstal bráhman, z jeho paží vznikl válečník (kšátrija), z jeho stehů řemeslník (vajšja), z jeho nohou služebník (....)“. Mimo kasty, resp. jako nejnižší kasta, stáli původní obyvatelé indického poloostrova, páriové, které bylo dovoleno bít a za jejich zabití nebyly stanoveny žádné tresty. Jejich skupiny začaly kolem roku 1 000 n. l. migrovat na západ a dnes jsou souhrnně nazývány Rómové. Srov. MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 21; VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s.11.

⁸¹ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 22-24.

⁸² Tamtéž, s. 18.

⁸³ Blíže o řeckém náboženství MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 25-27. Vlivu filozofie se připisuje např. přiřazení abstraktních principů míru, spravedlnosti a zákonnosti Hórám, původně bohyním zajišťujícím příznivé počasí a plodnost půdy. Tamtéž, s. 26.

⁸⁴ *Slovník antické...*, s. 256.

Závažným náboženským proviněním však bylo nepřijmout cizince - prosebníka nebo mu ublížit. Za cizince byli považováni např. kupci, ale i utečenci prchající z rodné obce či trosečníci. Cizinci byli v homérských dobách pod ochranou samého Dia, a pokud žádali o přijetí, utíkali se pod ochranu boha Xénia. Náboženství a *xénia* – povinnost přijmout přátelsky cizince, z níž se vyvinul institut asyly, tak určovaly ve starověkém Řecku vztahy mezi občany i státy.⁸⁵

Římské náboženství se od řeckého lišilo především volnějším kompetencemi jednotlivých božstev. Podobně jako v Řecku se uctívaly rodinné tradice a ochranní domácí bůžci, jejichž kult udržoval otec rodiny. Svá vlastní božstva měly všechny druhy společenského jednání, ba i každodenní úkony. Při expanzi Říma, resp. římského impéria, náboženství vstřebávalo různé kultury a magické praktiky, původní indoevropský ráz se stíral a mělo eklektický charakter. Hlavním římským bohem byl Jupiter, bůh přísahy, která symbolizovala závazek, přičemž za prvořadý byl považován závazek člověka vůči obci, společenství. Náboženství bylo pojímáno jako smlouva mezi společenstvím a bohy, potvrzovaný udržováním kultu, který nelze porušit. V tomto systému státního náboženství a bohů jako jakýchsi „funkcionářů“, pečujících o přidělené úkoly, se řecká Hestia mění v bohyni Vestu, ochránkyni státu. Věčný oheň ve státním krbu v jejím chrámu na Fóru Romanu symbolizoval velikost a trvání Říma a jeho říše. Bohyně se tak stala symbolem rodinné i společenské svornosti, jednoty společenského řádu i mravního pořádku, života v rodině, obci i státu.⁸⁶

3.4 Monoteistická náboženství

Některé prvky antického náboženství, např. existence ústředního božstva, jsou předobrazem velkých monoteistických systémů (monoteismus – víra v jediného boha). Historicky první pokus o monoteismus – zavedení kultu boha Slunce Atona faraonem Amenhotepem IV. ve 14. st. př. n. l. - byl motivován mocensky, snahou zlomit moc duchovenstva, a jeho nástupce Tutanchámon se vrátil k polyteismu.⁸⁷ Teprve v pozdějších monoteistických systémech, patřících dnes k tzv. světovým náboženstvím – judaismu, křesťanství a islámu, však byly zřetelně artikulovány a rozvedeny myšlenky lásky k lidem, milosrdenství, sociální péče a

⁸⁵ *Slovník antické...*, s. 126. – LEVICKÁ, J. *Náčrt dějin...*, s. 33. „Asylon“ v řečtině znamená „nedotknutelný, posvátný, nepřístupný“, ale též „útočiště“, „asylum“ v latině „místo bezpečné před loupeží, útočiště, místo ochrany“. Ve starověkém Řecku a Římě se za místa asyly považovaly chrámy, obětní místa, ale i jeskyně či další místa v přírodě se zvláštní symbolikou.

⁸⁶ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Náboženství a společenská ...*, s. 27-28.

⁸⁷ TOMEŠ, I. *Úvod do teorie...*, s. 139.

pomoci. Křesťanství, které se vyvinulo z judaismu, tvoří přitom spolu s řeckou filozofií a římským právem už dvě tisíciletí základy západní civilizace, a stejnou roli sehrává od 7. století n. l. islám v arabském světě. Kromě víry v jednoho Boha všechna tři náboženství spojuje existence posvátné knihy zachycující slovo boží, která je základem jejich sociálního učení.

3.4.1 Judajismus

V judaismu je to soubor prvních pěti starozákonních knih (tóra), které vznikají v 1. tisíciletí př. n. l., k nimž pak existují komentáře a přepis ústních tradic v podobě talmudu. Starozákonní Bůh nemá podobu, je abstraktní a nelze jej racionálně poznat. Je to Bůh, který člověka miluje, ale zároveň ho zkouší a nemilosrdně trestá (např. potopou nebo zmatením jazyků při stavbě babylonské věže). Jeho základním atributem (neoddělitelným přívlastkem) je láska k lidem a člověk je povinen ji předávat v podobě lásky k bližnímu a milosrdenství jako ochoty účinně pomáhat lidem v nouzi, především vdovám a sirotkům.

V Desateru, souboru božích přikázání zjevených Mojžíšovi, označovaných někdy za první deklaraci lidských práv, stojí tento požadavek hned na druhém místě. V praktickém životě se milosrdenství považovalo za povinnost, ovšem jen vůči souvěrcům a členům židovského společenství. V judaismu také existovala podobná škála sedmi skutků milosrdenství jako ve starém Egyptě, z níž později vycházelo křesťanství i konkrétní formy církevní sociální pomoci a péče.⁸⁸

Myšlenka rovnosti lidí před Bohem a jeho zákony vede k obdobnému pojetí spravedlnosti, zahrnujícímu spravedlnost sociální a odmítajícímu útlak a vykořisťování bližších ze zřetelných důvodů. Principy sociální péče i konkrétní předpisy a nařízení upravující její formy nacházíme ve starozákonních textech. Institut sociální podpory vychází z chápání Boha, jenž se „na jedné straně ujímá slabých a zkroušených a je jejich ochráncem, na druhé straně vyzývá věřící k činné sociální aktivitě a k pomoci lidem v nouzi.“⁸⁹ Podle zákonodárství Starého zákona měli chudí lidé v Izraeli právní nárok na podporu, almužna se ukládala jako povinnost a existence chudých představovala výzvu „ke štědrosti a jemnosti ve styku s nimi“.⁹⁰ Tento přístup rozvinul např. židovský filozof Maimonidés, žijící ve 12. století, který vytvořil stupnici osmi způsobů jak prokazovat milosrdenství, resp. jak dávat almužnu. Za nejvyšší formu

⁸⁸ Podle „rabínské literatury“ se jedná o následující odvětví. „1) sytit hladové a dávat pít žiznícím 2) oblékat nahé 3) navštěvovat nemocné 4) pohřbívat mrtvé a utěšovat umírající 5) vykupovat zajatce 6) vychovávat sirotky a poskytovat přístřeší bezdomovcům 7) vybavovat chudé dívky věnem.“ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 32.

⁸⁹ Tamtéž, s. 31.

⁹⁰ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 38.

dobročinnosti přitom nepovažoval poskytování almužny, ale pomoc chudým, aby sami zlepšili svou situaci, např. půjčením peněz nebo nabídkou práce.⁹¹

Chudí měli také dostávat dary u příležitosti svátků a podle „agrárního zákonodárství bible“ existovalo šest způsobů zajišťujících každoročně jejich podíl na úrodě. Každý sedmý rok se slavil rok sabatický (*šemita*), kdy se půda nechávala ležet ladem, a to, co na ní vyrostlo, patřilo chudým. V tomto roce se měly odpouštět i dluhy a měli být propouštěni otroci. Generální odpouštění dluhů, propuštění dlužníků z otroctví a vrácení majetku prodaného na splacení dluhů přinášelo milostivé léto (*jovel*), které se slavilo vždy po sedmi sabatických cyklech.⁹² Nicméně praxe byla jiná, mj. i pod tlakem vnějších expanzí (např. babylonského zajetí), sabatický ani milostivý rok se nedodržovaly a starozákonní proroci opakovaně a nemilosrdně napadali tvrdé zacházení mocných s chudými a požadovali, aby se Židé řídili zásadami charitativní etiky podle starozákonních knih Mojžíšových.⁹³

3.4.2 Křesťanství

Judaismus stanovil několik hlavních zásad filantropie a solidarity, které rozvinul Ježíš Nazaretský na základě myšlenky lásky k bližnímu. Patřil k potulným kazatelům a prorokům, často se pohyboval v prostředí chudých, postižených či vyvržených a jejich utlačovatelům hrozil božím soudem.⁹⁴ Přijetím identity syna Božího, který přišel na svět, aby svým nezaviněným utrpením vykoupil křivdy lidstva, usmířil Hospodina, pomohl člověku navázat vztah s ním a zajistil spásu lidem, položil základy křesťanství jako učení založeného na lásce k Bohu i jiným lidem, jejímž zdrojem je Bůh. Cesta ke spáse je cestou lásky, pokory a odříkání, cestou zlepšování vztahů mezi lidmi i životních podmínek celého společenství. Křesťanství je tak náboženstvím sociálním a univerzálním, které staví před lidstvo novou absolutní hodnotu – věčný život prostřednictvím spásy duše. Tím podtrhuje rovnost lidí před Bohem a relativizuje pozemské hodnoty včetně majetku chápaného jako svěřený nástroj ke službě potřebným (první křesťanské obce měly skutečně společný majetek určený k těmto účelům). Nové pojetí křesťanské lásky k bližnímu obsažené v Novém zákoně preferuje hendikepované

⁹¹ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 32-33.

⁹² Tamtéž, s. 31-32.

⁹³ TOMEŠ, I. Úvod do teorie ..., s. 61.

⁹⁴ „Běda vám, zákoníci a farizeové, že ztravujete domy, konajíc dlouhé modlitby; proto dostane se vám soudu těžšího ... dáváte desátky z máty, kopru a kmínu a opustili jste to, co je nejdůležitější v zákoně: soud a milosrdenství a věrnost.“ (Mat. 23, 14 a 23), citováno podle VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské* ..., s.19

a rozšiřuje pojen „bližní“ na všechny potřebné lidi.⁹⁵ Dobře to ilustruje podobenství o milosrdném Samaritánovi, který na rozdíl od dvou vážených příslušníků židovské komunity pomohl neznámému poutníkovi přepadenému a zraněnému lupiči. Vedle morálního poselství je tento příběh „modelem charitativní činnosti“ od poskytnutí nezbytné pomoci přes stabilizaci stavu postiženého až po jeho kontrolu.⁹⁶

Křesťanství se v prvních třech staletí své existence vyvíjelo v ilegalitě, křesťané byli tvrdě pronásledováni a jen pozvolna tolerováni. Po vydání ediktu milánského roku 313 n. l., jímž císař Konstantin Veliký (306 – 337 n. l.) zrovnoprávnil křesťanství s ostatními kulty, se situace výrazně změnila. Dalších více než tisíc let představovalo univerzalistický koncept evropských dějin a civilizace zahrnující „obraz světa i člověka, církve a státu, života pozemského i na věčnosti“ s perspektivou spásy ovlivňující způsob života, který však působil v měnících se společenských podmínkách. Křesťanská civilizace se zrodila ze spojení antiky a křesťanství a postupně se rozšiřovala na území Evropy, působením řady faktorů, zejména vzniku národních kultur a státu a působení reformních náboženských hnutí, se však univerzalistický koncept začal rozpadat a po období pomalé krize přišla novověká transformace společnosti. V rámci středověké evropské civilizace i církve přitom postupně vznikalo „celé spektrum postojů, hodnotových žebříčků a sociálních programů, které se utvářely a obhajovaly pomocí stejného programu – Bibli.“⁹⁷

Hlavním sociálním úkolem křesťanské církve byla pomoc těm, kteří ji potřebují. Východiskem její charitativní činnosti byly úvahy o biblických podobenstvích a příkazech i o jejich aplikaci v rozdílných společenských podmínkách. Výsledkem pak řada pravidel, směrnic a iniciativ, zveřejňovaných často papeži nebo církevními koncily, zejména od poslední třetiny 19. století, které tvoří sociální nauku církve. Její ústřední hodnotou je sociální spravedlnost založená na lásce bližnímu, chápané jako v Bibli jako vrchol spravedlnosti, a doplněné milosrdenstvím, vzájemnou úctou a pomoci člověka člověku. Na tom je založena sociální politika katolické církve řídicí se čtyřmi základními principy vycházejícími z biblického pojetí:

⁹⁵ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 34-37. Srov. též TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 31-32.

⁹⁶ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská..., s. 37. Samaritáni byli považováni pravověrnými židy za odpadlíky a mezi oběma společenstvími panovala nenávist a opovržení.

⁹⁷ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 25.

- 1) Spravedlnost jako morální princip znamená jednání podle božího zákona, které má být pravidlem mezi lidmi, a současně jednu ze čtyř tzv. ctností, k nimž dále patří střídmost, opatrnost a síla.
- 2) Solidarita jako závazek existovat pro druhého, pomáhat potřebným a neodmítat pomoc a péči ani těm, kdo nepatří ke křesťanům, i kdyby byli jejich nepřáteli, jak vysvětloval Pavel z Tarsu (sv. Pavel) v listech Římanům či Galaťanům, které jsou součástí Nového zákona.
- 3) Subsidiarita jako podřízenost člověka celku, společenství, které určuje podmínky jeho činnosti a v případě potřeby „poskytuje pomoc jen ke svépomoci“.
- 4) Participace vyjadřuje pojetí člověka jako subjekt i objekt poskytování a přijímání sociální pomoci; projevuje se např. při plnění jednoho z hlavních úkolů církve – utěšování nemocných a trpících, jehož teologický základ rovněž položil Pavel z Tarsu.⁹⁸

Tyto základní zásady křesťanské sociální nauky se během dvou tisíciletí neměnily, sociální politika a sociální péče katolické církve v jednotlivých dějinných etapách však musely reagovat na nejtěživější problémy společnosti, což se pokusíme v následujících kapitolách ukázat např. na proměnách postojů k otázce bídy a chudoby. Na prahu novověku přinesla reformace nové podněty, které se projevily i v sociální politice katolické církve. Pro změny v pojetí milosrdenství a sociální péče byl až do přelomu 18. a 19. století příznačný rozvoj a specializace forem charitativní práce, tak kombinací charitativních opatření a represe a postupným oddělováním církevní charity a státní sociální péče. Ve druhé polovině 19. století začíná formování moderní sociální politiky katolické církve, kterou od sklonku století určovala řada papežských encyklik. Také u protestantských církví vznikají nové požadavky a hnutí v sociální oblasti. Společným znakem všech těchto aktivit až do současnosti je právě důraz kladený na evangelijní principy sociální spravedlnosti.

3.4.3 Islám

Nejmladším monoteistickým náboženstvím je islám, který vzniká na přelomu 6. – 7. století na Arabském poloostrově, ale rychle se šíří a v 8. – 15. století ovládá i podstatnou část

⁹⁸ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 38-40. – WOODS, T. E. *Jak katolická...*, s. 138. Tarsus je město na jižním pobřeží dnešního Turecka, jehož občané získali již v roce 66 př. n. l. římské občanství.

Pyrenejského poloostrova. Hlasatelem nového náboženství byl prorok Mohamed (Muhammad), jemuž Alláh nadiktoval během více než dvou desetiletí Korán. Podobně jako tóra pro židy je pro muslimy nejvyšším zákonem a průvodcem každodenním životem, také islám předepisuje muslimům dodržování desatera, zahrnujícího např. péči o staré rodiče, dávání almužny či zákaz křivdit sirotkům.

Důraz je kladen na almužnu, zařazenou mezi pět základních povinností, které musí dodržovat každý muslim.⁹⁹ Islám rozlišuje několik druhů almužny, chápané jako vrácení části majetku získaného z Alláhovy vůle a „svého druhu povinný odpustek“. *Zakát* (očistění) patří k náboženským povinnostem, týká se devíti druhů majetku zdaňovaných určitým procentem a v některých zemích se změnil v běžnou daň. Rozděluje se na různé účely a část se odvádí i na zřizování mešit, k nimž byla často přičleněna různá sociální a zdravotní zařízení (nemocnice, chudinské kuchyně, karavanní stanice aj.). U mešit existovaly i podpůrné fondy, k získání prostředků na jejich činnost byly zřizovány náboženské nadace (*wakfy*). *Sadaka* (spravedlnost) je dobrovolná almužna a dává se nejčastěji v pátek a žebračkám. Na závěr ramadánu při tzv. svátku ukončení půstu se dává chudým *zakát al-fitr* (zakát ukončení půstu) ve formě potravin nebo peněz potřebných k obživě dospělého člověka jeden den, při tzv. svátku obětování jsou chudým rozděleny dvě třetiny obětovaného zvířete. Uvedené tradiční formy dobročinné charitativní činnosti jsou v islámském světě dodnes důležité a řada fundamentalistických organizací (např. Hamás, Hizballáh aj.) je využívá k získání politické podpory širokých vrstev obyvatelstva.¹⁰⁰

SHRNUTÍ KAPITOLY

Náboženství rozhodujícím způsobem formovalo základní principy solidarity až do počátku moderní doby. Animismus přírodních národů vycházel z udržování rovnováhy mezi přírodou, později kosmickým řádem a lidským společenstvím, od jehož skupinových potřeb se odvíjí pomoc hendikepovaným jedincům. Ve starověkých polyteistických náboženstvích jsou charitativní principy zastoupeny spíše okrajově, výzvy k milosrdenství a ochraně chudých, sirotků a vdov se sice objevují už v nejstarších náboženstvích Mezopotámie a Egypta, v řeckém a římském náboženství však výraznější apely k dobročinnosti mizí.

⁹⁹ Kromě almužny zde patří modlitba konaná pětkrát denně, půst během měsíce ramadánu, posvátná pouť do Mekky a opakování základního vyznání víry. MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 40.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 38-41.

Ucelené koncepty solidarity přinášejí až monoteistická náboženství. Judaismus jej odvozuje od boží lásky k lidem, kteří jsou povinni ji předávat v podobě lásky k bližnímu, milosrdenství a ochoty účinně pomáhat v rámci židovského společenství. Ve starozákonním zákonodárství mají chudí právní nárok na podporu v podobě almužny, podílu na úrodě či darů. Křesťanství je učením sociálním a universálním, které staví před lidstvo novou absolutní hodnotu (věčný život prostřednictvím spásy duše), relativizující pozemské hodnoty. Pojetí křesťanské lásky k bližnímu v Novém zákoně preferuje hendikepované a rozšiřuje ji na všechny potřebné lidi. Moderní sociální doktrína katolické církve je pak formulována od konce 19. století v řadě papežských encyklik. Islám klade důraz na institut almužny a z náboženského i právního hlediska rozlišuje několik druhů almužny.

Souhrnně lze konstatovat, že monoteistická náboženství využívají pro podporu nábožensky zakotvené solidarity dvě základní formy: odvádění povinných i dobrovolných darů církvi, která je rozděljuje potřebným, a přímou osobní pomoc, založenou na dobrovolnosti, filantropii a altruismu.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jaký je vztah morálky a náboženství?
2. Jaké je postavení hendikepovaných jedinců u přírodních národů?
3. Které kategorie lidí přikazovala starověká náboženství chránit?
4. Jaký je rozdíl mezi pojetím lásky k bližnímu v judaismu a křesťanství?
5. Které principy křesťanské sociální politiky dokážete charakterizovat?
6. Jaké druhy almužny rozlišuje islám?

4 Vybrané filozofické problémy sociální péče od antiky po osvícenství

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Popsat a zhodnotit dobové filozofické názory a přístupy k postavení občana ve státě a k sociální péči
- Vyložit principy etiky přirozeného zákona a jejich uplatnění v sociální péči

Získáte:

- Základní vědomosti o vývoji názorů na problematiku státu a občana, sociální péče a charitativní činnosti v dějinách filozofie od antiky po osvícenství
- Znalost etiky přirozeného zákona a teorie společenské smlouvy

Budete schopni:

- Analyzovat a komparovat rozdílné filozofické názory, které se promítaly v jednotlivých obdobích v sociální pomoci a péči

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Antická filozofie (Sókratés a sofisté – spor o morálku, platónský model státu, Aristoteles – vyrovnávání sociálních rozdílů, stoický altruismus a pojetí ctnosti, etika přirozeného zákona), patristika (Augustin – učení o daru a ovoci), scholastika (Tomáš Akvinský – úloha panovníka v sociální péči), renesanční utopie (More, Campanella – primitivní komunismus), osvícenství (teorie společenské smlouvy, Hobbes – silný stát-ochránce, Locke – minimum státních zásahů, Rousseau – obecné blaho, soucit).

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

Text věnován přehlednému naznačení proměn filozofického myšlení o vybraných tématech týkajících se státu a sociální problematiky od vzniku filozofie po osvícenství. V chronologickém členění jsou postupně připomenuty vybrané problémy antické,

středověké, renesanční a osvícenské sociální a politické filozofie, důležitá pro vývoj sociální péče a pomoci.

4.1 Sociální myšlení v antice

Filozofie je neempirická racionální věda, která hledá odpovědi za základní, obecné otázky, týkající se světa, lidí a Boha, je to soustava kritického uvažování o otázkách poznání a jednání, která vzniká na přelomu 7. a 6. st. př. n. l. v řeckých koloniích na pobřeží Malé Asie a v Itálii. Pokusíme se naznačit, jak se v dějinách filozofického myšlení promítaly některé myšlenky a názory vztahující se k ideálu dobrého života a odměny za něj, vztahu občana a státu a spravedlivému uspořádání společnosti včetně úlohy lidské solidarity. Jedná se pochopitelně jen o velmi stručný a omezený výběr pohledů i témat, které se v moderní době staly předmětem politické morálky a filozofie, ale také sociologie a politologie jako samostatných disciplín.¹⁰¹

První velký střet o charakter morálky se odehrál mezi sofisty, kteří relativizovali její principy i možnosti poznání dobra a zla, a Sokratem (469 – 399 př. n. l.), jenž tvrdil, že rozumovou analýzou (tzv. sokratovský dialog) lze poznat jejich podstatu a řídit se jimi v životě.

Jeho žák Platón (428 -348 př. n. l.) rovněž považoval rozumové poznání za důležité pro lidský život ve světě, jenž je pouhým odrazem dokonalého světa idejí. Zdůrazňoval řízení člověka třemi propojenými dušemi, sídlícími v mozku (intelekt), hrudi (city) a břichu (pudy), a ve svých dílech Ústava a Zákony vytvořil analogický model ideálního státu tvořeného třemi hierarchicky uspořádanými vrstvami výrobců, strážců a vládců (králů – filozofů), který má charakter aristokracie. Všem mužům se mělo dostat stejně kvalitního vzdělání a po dosažení dvaceti let měli být rozděleni podle svých schopností. Člověk má být spokojený se svým postavením, dosáhnout vyrovnaného a uměřeného klidu a nedožadovat se soucitu druhých. Nemocní a zranění mají být léčeni jen pro navrácení pracovních schopností, nikoliv prodloužení života.

Klíčové postavení ve státě zaujímal třída strážců, kteří stejně jako vládci měli mít společný majetek, ženy a děti a žít v podstatě kasárenským způsobem, aby se předešlo rozbrojům v zájmu jednoty obce. Zrušení soukromého vlastnictví jako základu ekonomiky i rodiny, která představovala v řecké polis základní prvek sociální struktury, státem řízený výběr partnerů a

¹⁰¹ K tématům důležitým pro sociální práci viz MATOUŠEK, O. Filozofické témata významná pro sociální práci. In. MATOUŠEK, I. A kol. *Základy sociální ...*, s. 47-48.

výchova dětí (nejlepší muži mají mít děti s nejlepšími ženami, které pak všichni muži a ženy vychovávají společně), nevyslovený, leč skrytý požadavek státní euthanasie za účelem udržování stálého počtu obyvatel i další myšlenky označují Platonovi moderní kritici (např. Karl Raimund Popper) za prvky totalitarismu.¹⁰²

Ostře proti nim vystoupil už jeho žák Aristoteles (384 – 322 př. n. l.) ve svém díle *Politika*, kde dokazoval, že ve svých důsledcích nemohou vést k požadované jednotě obce, ale úpadku a rozvratu. Aristotelova filozofie byla dualistická (svět je výsledkem spojení dvou principů – látky a formy) a teleologická – vše má předem určený účel (*telos*). Účelem či cílem života člověka jako tvora společenského (*zoon politikón*) je život v dobrém státě, který může mít formu monarchie, aristokracie či *politei* (vláda většiny).¹⁰³ Mravní zákony jsou věčné, člověka je k mravnosti třeba vychovávat a sám se má zdokonalovat, směřovat ke spravedlivému a vyrovnanému jednání.

Aristotelés vidí ideál ctnosti, tj. zdatnosti a způsobilosti, v uměřenosti, v postavení mezi extrémny, v posilování středních vrstev společnosti, na nichž je založena silná obec. Její svobodní občané se realizují v politickém životě, kde jsou si rovni, a z diskuse a výměny názorů vyrůstá jednota obce. V zájmu obce není vyrovnávat všechny nerovnosti a nevýhody v postavení lidí a lze připustit potraty nebo zabíjení neduživých dětí jako prostředek regulace počtu obyvatel, které je třeba žít. Z psychologického hlediska zajímavým způsobem zdůvodňuje dobročinnost jako aktivitu dobrodince, který na ni musí vynaložit úsilí a prostředky, a proto jej uspokojuje její výsledek více než obdarovaného. V zájmu stability obce Aristoteles připouští určité přerozdělování majetku, přičemž státní prostředky přidělené chudým mají sloužit k zařízení hospodářství nebo obchodu. Na rozdíl od Platóna je pro poskytování státní pomoci invalidním občanům, kteří si nedokážou sami opatřit obživu a jejichž majetek nepřesahuje stanovenou hranici; podle J. Kotouse se tak poprvé objevují v dějinách myšlenky životního minima a majetkového censu.¹⁰⁴

Z římské filozofie je třeba připomenout Marca Tullia Cicera (106 – 43 př. n. l.), jenž byl přívržencem smíšené ústavy a zdůrazňoval právní a smluvní podstatu státu, jehož smyslem je

¹⁰² Podrobně k této otázce POPPER, K. R.: *Otevřená společnost a její nepřátelé*. I., II. Praha: OIKOYMENH, 2011.

¹⁰³ Aristoteléska typologie vychází z kombinace počtu vládců (jeden, několik, většina) a vlády ve prospěch všech nebo jen vládců (dobré a špatné vlády). Špatnými formami vlády jsou tyranie, oligarchie a demokracie. Na základě studie 158 ústav řeckých polis dospěl k závěru, že převládajícími ústavami jsou demokracie a oligarchie, které dále vnitřně členil.

¹⁰⁴ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální ...*, s. 16.

hájit spravedlnost, a dále stoickou filozofii. Stoikové hlásali spravedlnost pro všechny lidi a jejich rovnost bez ohledu na to, zda jde o římské občany, cizince či otroky, kosmopolitismus (světoobčanství) a projevování lásky k ostatním, čímž v mnohém připomínali křesťanství. Člověka považovali za bytost společenskou, jež má žít střídavým životem a plnění povinností vůči sobě i ostatním, zejména vůči státu, považovali za ctnost. Současně však vyzývali k potlačování emocí a citů jako něčeho nehodného muže, který má zůstat lhostejný i k té nejhorší katastrofě a čelit jí „v duchu absolutní netečnosti“. Ve stejném duchu se má pomáhat slabým a hendikepovaným a bez osobní angažovanosti a emocí vykonávat svou povinnost.

Tyto myšlenky najdeme u Lucia Aenea Senecy (4 př. n. l. – 66 n. l.), který se zabýval praktickou etikou a zdůrazňoval ohledy vůči jiným i lásku ke všem lidem, kterou lze označit moderním termínem „altruismus“. Filantropii, která tehdy označovala dobro prokázané člověkem vyššího postavení, chápal jako dobro prokazované jinému člověku rovnocenných hodnot a přirozenosti. Napsal však také: „Moudrý muž utěšuje ty, kdo pláčou, ale nepláče s nimi, ubytovává trosečníky a dává almužny chudým... navrácí syna plačící matce, zachraňuje zajatce z arény, ba i pohřbívá zločince, ale jeho tváře nejeví znepokojení. Nepocituje soucit. Zachraňuje, činí dobré, protože je zrozen k tomu, aby pomáhal svým bližním, aby pracoval pro dobro lidstva a každému dal, co mu patří... Jeho tvář ani jeho duše neprozradí žádné emoce, když vidí zchřadlé údy, roztrhané hadry a shrbenou, vyhublou postavu žebráka. Ale pomáhá těm, kdo si to zaslouží, a stejně jako bohové se sklání k bídným... Jen chorobné oko zvlhne, když vidí slzy v cizích očích.“¹⁰⁵

Stoikem byl i císař Marcus Aurelius (121 – 180), humanisticky orientovaný učenec a spisovatel, jehož myšlení se v překvapivé míře blížilo křesťanství, za což pozdní stoicismus chválil i sv. Justin Mučedník.¹⁰⁶ Přesto v duchu stoického plnění povinností Marcus Aurelius, jenž většinu života strávil na bitevním poli při obraně římského impéria, pronásledoval křesťany, v nichž rovněž spatřoval nebezpečí pro římskou říši, nebo omezil vliv kolegií (*collegia*).¹⁰⁷

Ve stoické filozofii se setkáváme s etikou přirozeného zákona jako věčného a neměnného mravního zákona daného Bohem či jinou nadpřirozenou silou. Přirozený zákon má

¹⁰⁵ Citováno podle WOODS, T. E., Jr. *Jak katolická ...*, s. 137.

¹⁰⁶ Tamtéž.

¹⁰⁷ K antické filozofii blíže MATOUŠEK, O. *Filozofická témata ...*, s. 49-53. – TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie ...*, s. 29-30. – STÖRIG, H. J. *Malé dějiny ...*, s. 108-138, 142-146.

universální charakter, prostupuje celý svět a od něj se odvozuje jak zvláštní postavení i důstojnost člověka jako tvora vybaveného rozumem, tak všechny lidské zákony. Člověk se má snažit poznávat přirozený zákon pomocí rozumu a realizovat ho svým jednáním. S touto představou se setkáváme už v judaismu a poté v křesťanství, které přidává povinnost člověka projevat lásku k bližnímu a milosrdenství. V této podobě pak byla etika přirozeného zákona základem charitativních aktivit v západním světě až do počátku moderní doby.¹⁰⁸

4.2 Středověká křesťanská filozofie

Středověká církevní filozofie se dělí do dvou zhruba stejně rozsáhlých období patristiky (latinsky *patres* – otcové) a scholastiky (latinsky *schola* – škola) s předělem kolem roku 800 n.l. V období patristiky, kdy byla zpracována základní křesťanská dogmata (poučky víry) a vytvořen systém křesťanské filozofie, byl nejvýznamnější postavou Augustin Aurelius (sv. Augustin, 354 – 430), biskup v Hippo Regius (dnes Annaba v Alžírsku), autor nejslavnější středověké autobiografie Vyznání (Confessiones), spisu O obci Boží (De civitates dei) a řady dalších. Augustin nevytvořil ucelený filozofický systém, ale rozpracoval učení o predestinaci, sv. Trojici i o učení o trojím lidu (kněží, vojáci, venkovský lid), který tvoří obec věřících, tj. křesťanskou společnost, a přinesl řadu postřehů o hlubinách lidské duše nebo o věčnosti, stvoření světa a času. Pro křesťanskou charitativní činnost byla důležitá jeho teorie o daru a ovoci. Dar je věc nebo pomoc, poskytuje dárce potřebným, ovoce je „dobrý a správný úmysl dárcův, který zakládá právo na odplatu“.¹⁰⁹

Učení o státu i sociální problematika jsou důležitými součástmi díla klíčové osobnosti vrcholné scholastiky Tomáše Akvinského (sv. Tomáš, 1225 – 1274), který se pokusil o syntézu Aristotelovy filozofie s křesťanstvím a vytvořil mohutný filozoficko-teologický systém. V úvahách o politice (O vládě knížat aj.) prosazoval jako nejlepší formu vlády monarchii, v níž přisuzoval klíčovou úlohu panovníkovi, jenž nemá usilovat o světskou slávu a čest, ale o dosažení nebeské blaženosti. Cílem lidského života je směřování k Bohu, cílem společnosti vytvořit pro to pod vedením církve, která je nadřazena státu, potřebné podmínky. Král má usilovat, aby se lidi chovali ctnostně a byli hmotně zabezpečeni, přispívat z obecní pokladny chudým, vdovám a sirotkům, jimž věnuje zvláštní péči i Bůh, zastávat se poutníků a cizinců a

¹⁰⁸ NEČASOVÁ, M.: Profesní etika ... , s. 26-27.

¹⁰⁹ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PĚŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 39.

pečovat o věci veřejné, o činnost veřejných úřadů, bezpečnost v zemi a ochranu před nepřáteli, ale i o zřizování špitálů pro chudé bez rozdílů vyznání.¹¹⁰

Sociální učení Tomáše Akvinského vychází ze spojení antických ctností s křesťanskou vírou a láskou. Křesťanská láska je ctnost, musí být dobrovolná a založena na rozumné vůli. Projevuje se milosrdenstvím, které se realizuje pomocí bližnímu v nouzi, dobročinností, zahrnující naplnění nejvyššího dobra zjeveného Bohem – dobra bližního (zmírnění jeho bídy) a dobra vlastního (příspěvek ke spáse). Dobročinnost člověk projevuje tělesnou a duševní almužnou. V prvním případě se jedná o sedm již výše uvedených skutků milosrdenství (viz kapitola 3 Náboženské kořeny společenské solidarity a sociální péče), ve druhém rovněž o sedm činností: učit nevědomé, radit pochybujícím, utěšovat truchlící, napomínat hřešící, odpouštět urážejícím, snášet nepohodlné a za všechny se modlit. Pro poskytování almužny musí být splněny určité podmínky, dárce nesmí ohrozit sebe ani svou rodinu a obdarovaný se musí nacházet v bídě (např. hrozí mu smrt hladem); jde tedy o myšlenku minimálního sociálního zabezpečení navazující evidentně na aristotelské pojetí péče.¹¹¹

4.3 Renesanční utopie

Nové podněty v politickém i sociálním myšlení přináší renesanční filozofie, která odmítá středověké členění společnosti na tři stavy (i když nutno připomenout, že ve vrcholném středověku už byla společenská struktura chápána jako daleko členitější) a pojetí státu jako díla Božího, se vrací k antickému chápání státu i zákonů jako lidských výtvorů a klade důraz na schopnosti a aktivitu lidí. Novou koncepci státu a vládnutí formuluje Nicollo Machiavelli (1469 – 1527) a přibližně ve stejné době přicházejí s kritikou tehdejší společnosti i vizemi jejího nového uspořádání první utopisté. Utopia byl název bájného ostrova, na nějž Machiavelliho současník Thomas More (latinsky Morus, 1478 – 1535) umístil ideální stát, založený na principech rovnosti, zrušení soukromého vlastnictví, společné výroby, na níž se podílejí všichni, a spravedlivého rozdělování. Požadoval také volný přístup ke vzdělání a duchovním statkům a povinnost státu pečovat o staré a chudé občany. Jeho myšlenky ve své době ovlivnily zavedení chudinské péče v anglických městech i anglické pracovní

¹¹⁰ MATOUŠEK, O. Filozofická témata ..., s. 54-56.

¹¹¹ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 41.

zákonodárství a obsahovaly i některé principy, z nichž o tři století později vycházelo družstevní hnutí.¹¹²

Morovu utopii označil H. J. Störig za „ideální obraz socialistického společenství“, v případě Slunečního státu Tommaso Campanelly (1568 – 1639), který má mnoho příbuzných rysů, pak mluví o ideálu „komunistické obce“.¹¹³ Zdánlivě nevýrazný významový posun (v obou případech se jedná o vizi primitivního komunismu) odráží patrně jednak Campanellův důraz na ekonomiku, resp. přesvědčení, že spravedlivé rozdělování a odstranění velkých sociálních rozdílů musí být podloženo dostatečnou výrobou, jednak daleko tvrdší podmínky společenského života, dohledu a ovládnání jedinců, v mnohém připomínající totalitní režimy 20. století. Sluneční stát je teokracie řízená církevní hierarchií prostřednictvím ministerstev pro jednotlivé občanské ctnosti, včetně Štědrosti, Lásky a Dobročinnosti, a jim podřízených úřadů. V dokonale centralizovaném státě je všechno společné a přidělováno lidem úřady, které také rozhodují o míře potřeb jednotlivých občanů a prostřednictvím dohlížitelů, majících kdykoliv přístup do jejich obydlí, je bedlivě a nepřetržitě sledují (úřady kupř. určují lidem i partnery pro sexuální styk, jehož vhodnou dobu stanoví státní astrolog).¹¹⁴

4.4 Sociální problematika ve filozofii 17. a 18. století

V souvislosti s vytvářením absolutistických monarchií a vznikem prvních národních států v západní Evropě se v 17. a 18. století stávají předmětem filozofických úvah otázky vzniku státu, dělby státní moci a vztahu občana a státu. Tyto úvahy vycházely z předpokladu, že lidé žijí v přirozeném stavu a stát je výsledkem uzavření tzv. společenské smlouvy, jakési pomyslné dohody, konsensu (všeobecné shody) mezi lidmi, že se vzdávají svých přirozených práv ve prospěch státní moci. Pojetí společenské smlouvy i státu a jeho kompetencí se přitom u jednotlivých myslitelů liší. Thomas Hobbes (1588 – 1679), v jehož díle se odráží vliv občanské války v Anglii, považuje přirozený stav za válku všech proti všem a vznik silného státu za jediné východisko pro přežití, přičemž předanou politickou moc si lidé nemohou vzít zpět. Učení o všemocném státu, koncentrujícím veškerou moc a nadřazeném právu, vyložil v díle *Leviathan*, kde jej přirovnal k biblické příšeře. Hobbes byl teoretikem absolutistického

¹¹² STÖRIG, H. J. *Malé dějiny ...*, s. 215. – TOMEŠ, J. *Sociální politika teorie ...*, s. 33.

¹¹³ Tamtéž.

¹¹⁴ MATOUŠEK, O. *Filozofická témata ...*, s. 57. Přes důraz na ekonomiku Campanellovi kritici upozorňují na skutečnost, že výsledkem je obraz totalitní společnosti žijící v nedostatku.

státu, k jehož povinností patřilo starat se o chudé a hendikepované občany, aby byla zajištěna stabilita společnosti. Poprvé v novodobých dějinách se tak objevil koncept silného státu – ochránce, který patří k východiskům tzv. konsensualistického liberalismu, požadujícího vedle suverenity svobodných občanů i stabilitu a rovnováhu společenského systému na základě určitého konsensu občanů a státu, tzv. „sociálního občanství“, a inspiroval pozdější teoretiky sociálního státu.¹¹⁵

John Locke (1636 – 1704) považuje přirozený stav za stav individuální svobody lidí v mezích přirozeného zákona založeného na rozumu. Protože ale lidé nejednají jen racionálně, je třeba rozumný řád zajistit společenskou smlouvou. Jejím výsledkem je občanská společnost a v další fázi stát, jehož moc je omezená, nesmí zasahovat do hospodářských aktivit jedince ani lidských práv, které označuje Locke souhrnným pojmem „vlastnictví“. V případě špatné vlády mohou lidé stát svrhnout a nahradit jiným, čemuž má předcházet rozdělení státní moci na zákonodárnou (parlament) a výkonnou (panovník) a jejich vzájemná kontrola.

Lidé si v přirozeném stavu nejsou rovni majetkem, jehož nabývání závisí v duchu pracovní teorie hodnoty na aktivitě jedince, ani schopnostmi. Tato nerovnost přetrvává i po uzavření společenské smlouvy, kdy stabilitu společnosti zajišťuje podřízení všech včetně vlády zákonům, vyjadřujícím vůli většiny lidí. Locke tak formuloval základní zásady moderního liberalismu, přičemž omezením zásahů státu do individuálních svobod omezil i možnosti státní moci na ochranu sociálně slabých.¹¹⁶

Na Lockovu koncepci dělby státní moci navázal francouzský osvícenský filozof Montesquieu (Charles de Secondat, baron de la Brède a de Montesquieu, 1689-1755), jenž ke dvěma nezávislým mocím přidal ještě moc soudní. Ve svém stěžejním díle *O duchu zákonů*, v němž se snažil vyložit podstatu přirozených zákonů, jimiž se řídí lidská společnost. Vycházel přitom z přirozené rovnosti lidí, kterou spojoval se svobodou; tu podle něj mj. ohrožují i velké sociální rozdíly a chudoba. Zdrojem bohatství států je obchod a řemeslo, stát má zajistit chudým lidem práci, aby si pomohli z bídy sami, a těm, kteří pracovat nemohou, poskytnout nikoliv almužnu, ale určité existenční minimum v podobě stravy, ošacení a zdravého životního stylu; náklady na sociální péči mělo krýt zdanění velkých majetků.¹¹⁷

¹¹⁵ Tamtéž, s. 58. – KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 52. – HOLZBACHOVÁ, I. *Dějiny společenských ...*, s. 31-33.

¹¹⁶ HOLZBACHOVÁ, J.: *Dějiny společenských...*, s. 33-35.

¹¹⁷ VALEŠ, L.: *Dějiny politických ...*, s. 146-156.

Zvláštní postavení mezi francouzskými osvícenci zaujímal Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), poslední z velkých teoretiků společenské smlouvy stojící v opozici proti racionalistickým osvícencům a kladoucí důraz na city. Rousseau idealizoval člověka v přirozeném stavu na úrovni šťastného a dobrého divocha, kterého zkazilo soukromé vlastnictví, na jehož obranu vznikla první společenská smlouva. Ta zanikne v revoluci, jejímž výsledkem bude druhá, spravedlivá společenská smlouva, v níž bude pozitivní právo kompenzovat i přirozenou nerovnost mezi lidmi. Nová společnost, založená na přímé demokracii a tvořená malými vlastníky, měla být řízena kolektivní obecnou vůlí, nadřazenou za účelem dosažení obecného blaha vůli jedince, a to opět i na úkor omezení jeho svobody a potřeb. Základem společenské solidarity je podle Rousseaua soucit, o konkrétních formách pomoci sociálně hendikepovaným lidem se však ve svých dílech (Rozprava o původu nerovnosti mezi lidmi, O společenské smlouvě aj.), která představují východisko socialistických a komunistických představ, výslovně nezmiňuje.¹¹⁸

SHRNUTÍ KAPITOLY

V antické filozofii je stát chápán jako výtvar lidí, který se pouze blíží různě chápanému ideálnímu státu. Otázky sociální péče jsou řešeny spíše okrajově, a to z hlediska zájmu státu, přičemž určité vyrovnávání sociálních rozdílů se připouští v rámci jeho stability (Aristoteles) či z hlediska rovnosti lidí (stoikové). V raně středověké patristice se u Augustina Aurelia tyto otázky objevují v souvislosti s chápáním milosrdenství a almužny jako cesty ke spáse, ve vrcholné scholastice Tomáše Akvinského patří již sociální péče k úkolům panovníka. Renesanční utopie kritizovaly tehdejší stav společnosti a nastolení sociální rovnosti a spravedlnosti v ideálním státě spojovaly s primitivním komunismem, popř. i totalitním státem (Campanella). Od antiky až po renesanci se tyto názory opíraly o etickou teorii nadčasového přirozeného zákona.

Osvícenští teoretikové společenské smlouvy se v názorech na sociální péči a pomoc liší podle charakteru státu, který proklamují. Nejsilněji tyto požadavky zaznívají u T. Hobbese, který požadoval, aby absolutní stát převzal roli ochránce občanů i v sociální oblasti, zatímco J.

¹¹⁸ MATOUŠEK, O. Filozofická témata ..., s. 59-60 – HOLZBACHOVÁ, J. *Dějiny společenských...*, s. 43-44.

Locke zásahy liberálního státu obecně omezoval na minimum a J. J. Rousseau sice zdůrazňoval úlohu soucitu, ale konkrétní řešení sociální problematiky ponechával stranou.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jaké jsou rozdíly v pojetí státu a sociální péče u Platóna a Aristotela?
2. Jak vidí Tomáš Akvinský úlohu panovníka v sociální oblasti?
3. Které charakteristické rysy renesančních sociálních utopií dokážete uvést?
4. Vysvětlete pojmy: konsensualistický liberalismus, učení o daru a ovoci, utopie, majetkový census.
5. Dokážete vysvětlit rozdíly v názorech osvícenských teoretiků společenské smlouvy na sociální péči a pomoc?

5 Filozofické a etické základy sociální práce v moderní době

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Popsat a zhodnotit filozofické názory a přístupy k sociální péči a sociální práci v moderní době
- Aplikovat vybrané etické teorie a jejich prvky na etiku sociální práce

Získáte

- Základní vědomosti o vybraných sociálních problémech v dějinách filozofie od konce 18. století do současnosti
- Znalost teoretických základů moderní rámce etiky sociální práce.

Budete schopni:

- Analyzovat a komparovat rozdílné filozofické názory a etické teorie ke sledované problematice a implementovat je v praxi

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Německá klasická filozofie (Kant – praktický rozum, nauka o ctnosti, Hegel – kolektivní morálka, odmítnutí sociální péče), utopický socialismus (Saint-Simon – průmyslový stát, Fourier – falangy, Owen – komuny, družstevní principy), marxismus (Marx – beztřídní společnost, sociální rovnost a komunistické rovnostářství), pozitivismus (Comte – altruismus, solidarismus), anglický liberalismus (Smith – sociální rizika tržní ekonomiky, J. S. Mill – individuální svobody, výchova k demokracii, Spencer – evolucionismus, družstevní kooperace), současný liberalismus (Rawls – teorie distribuční spravedlnosti, spor s komunitaristy), profesní etika, teorie přirozeného zákona, utilitarismus činů (Bentham) a pravidla, deontika (Kant – maxima, kategorický imperativ), existenciální etika, antiopresivní přístup, feministická etika, etika spravedlnosti a etika účasti.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

Text je věnován přehlednému naznačení proměn filozofického myšlení o vybraných tématech týkajících se státu, občana a sociální problematiky od konce 18. století do současnosti. Tento orientační přehled je členěn chronologicky a postupně si všímá německé klasické filozofie, utopického socialismu na počátku 19. století, vybraných moderních filozofických směrů vznikajících v tomto století (marxismu, pozitivismu a liberalismu“) i komunitaristické kritiky současného liberalismu. V těchto souvislostech jsou stručně připomenuty hlavní etické teorie, které ovlivňovaly vývoj a etiku sociální práce v moderní době, počínaje Kantovou deontikou a anglickým utilitarismem po jejich radikální kritiku z antiopresivních, neomarxistických i feministických pozic.

5.1 Německá klasická filozofie a deontologická etika

Osvícenský racionalismus vrcholí v poslední třetině 18. století v díle Immanuela Kanta (1724-1804), čelního představitele německé klasické filozofie. V tzv. kritickém období Kant rozlišil mezi čistým rozumem jako nástrojem teoretického poznání, které má stupňovitý charakter a vrcholí u jednotlivých idejí duše, světa a Boha, a praktickým rozumem, který řídí jednání člověka. Jejich prostřednictvím je pak člověk současně „občanem dvou světů“, které pro Kanta symbolizuje „hvězdné nebe nade mnou a mravní zákon ve mně“. Most mezi oběma světy, přírodou a svobodou jedince, představuje soudnost jako schopnost posoudit přírodní dění z hlediska účelů a cílů. V pozdějším, tzv. pokritickém období, Kant rozpracoval morální problémy ve spise *Metafyzika mravů*, věnovaném základům nauky o právu a nauky o ctnostech. Ctnosti chápe ve smyslu povinností jednak vůči sobě, jednak vůči druhým lidem, kde na prvním místě stojí láska, k níž patří dobročinnost, účastenství a vděčnost, na druhém úcta, jejichž spojením vzniká přátelství dvou lidí.¹¹⁹

Řešení sociálních problémů ovlivnil I. Kant především svou etickou teorií, zdůvodňující morálku na základě příkazu rozumu nezávislého na osobní zkušenosti, zájmu, citech, sympatiích atd. V *Kritice praktického rozumu* vyložil Kant systém deontologické morálky, deontiky (deontologie – nauka o povinnostech). Jeho základními články jsou maximy, které platí pro jednotlivce a jejich podmínkou je určitá míra osobní svobody, resp. svobodného

¹¹⁹ STÖRIG, H.J.: *Malé dějiny.....*, s. 297-309.

rozhodování člověka a praktické zákony, imperativy, které mají charakter požadavků podobajících se příkazům a všeobecnou platnost. Rozlišil přitom hypotetické imperativy, které platí podmíněně a člověk se může rozhodnout, zda a za jakým účelem se jimi bude řídit, a kategorické imperativy, které platí nepodmíněně. Podstatu kategorického imperativu vyjadřuje formulace: „Jednej tak, aby maxima tvého jednání mohla vždy zároveň platit jako princip všeobecného zákonodárství.“, popř. při definování podle kritéria účelu: „Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého, vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek.“¹²⁰ Výhodou deontiky je podle M. Nečasové „jasné oddělení povinnosti od užitečnosti a osobního zájmu, což by mělo předcházet předpojatosti a diskriminaci“, nevýhodou „jistý formalismus“ a skutečnost, že sociální pracovník musí zvažovat předem důsledky svého jednání.¹²¹

K významným představitelům německé klasické filozofie patřil Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), který vývoj světa chápe jako vývoj světového ducha či rozumu ve třech stupních podle zákonů dialektiky (Hegerova triáda). Třetí stupeň, odpovídající vývoji lidstva, se člení rovněž do tří částí. Nejnižší stojí subjektivní duch, k němuž patří individuální život člověka, do oblasti objektivního ducha patří rodina, společnost a stát, ale také dějiny, v nichž se rozvíjejí. Nejvyšší sféru představuje absolutní duch, jehož tři stupně tvoří umění, náboženství a filozofie, v níž duch poznal svou podstatu. Morálka podle Hegela začíná až ve sféře objektivního ducha a je tedy záležitostí kolektivní;¹²² v tomto smyslu na něj navazuje současný komunitarismus.

Hegel byl skvělý filozof dějin, který podal velkolepý obraz především politických dějin jako rozvíjení rozumu a osobní svobody ve státě, který je ve sféře objektivního ducha po rodině a občanské společnosti třetím, vrcholným stupněm společenské existence. Podle vztahu ke státu vytvořil tříčlennou hierarchii sociálních skupin – nejnižší stojí zemědělci, pak dělníci a obchodníci a nejvíce státního vědomí mají úředníci a vládcí; absolutně nejvyšší příčku zaujímá panovník. Hegel byl nekritickým obdivovatelem pruského státu a stoupencem konstituční monarchie, která je v jeho pojetí státem právním, nikoliv však pečovatelským. Sociálně hendikepované nazývá lůzou, odmítá soukromou i veřejnou podporu chudých, protože narušuje jejich samostatnost a důstojnost a odporuje zásadám občanské společnosti, je proti umělému vytváření pracovních příležitostí, protože vede k výrobě

¹²⁰ STÖRIG, H.J.: *Malé dějiny ...*, s. 294-297 (citát s. 296). – NEČASOVÁ, M.: *Profesní etika ...*, s. 28.

¹²¹ NEČASOVÁ, M.: *Profesní etika ...*, s. 28-29.

¹²² STÖRIG, H.J.: *Malé dějiny ...*, s. 332-336.

nepotřebných statků. Východisko ze sociálních problémů vidí v hledání nových zahraničních odbytí a zakládání kolonií po vzoru řeckých polis, kam by mohli být odesíláni nepohodlní jedinci.¹²³

5.2 Utopický socialismus

Na přelomu 18. a 19. století přichází tzv. utopický socialismus s řadou představ o reformě společnosti. Saint-Simon (Claude-Henry de Rouvroy, hrabě, 1760-1825) vytvořil originální teorii průmyslového státu řízeného elitami výrobců vytvářejících racionálně a efektivně organizovanou společnost, jejímž cílem bude hospodářský pokrok a sociální spravedlnost při zachování třídní struktury i soukromého vlastnictví.

Charles Fourier (1772 – 1837) věřil v klíčovou úlohu prostředí a výchovy při formování jedince. Základní organizační jednotkou nové společnosti měly být samosprávné obce, falangy (falanstérie), ekonomicky fungující na družstevních principech a dobrovolné účasti 1620 pracovníků. Ve Francii a USA vzniklo několik falang, které však záhy ztroskotaly.

Robert Owen (1771-1858), anglický podnikatel působící v USA proklamoval zrušení soukromého vlastnictví a organizaci společnosti v malých zemědělsko-průmyslových osadách do 2000 obyvatel, komunách, připomínající velkorodinu či rod v primitivní společnosti, ale využívajících racionální organizaci práce, strojovou výrobu i výsledky vědy a techniky. Komuny měly být samosprávné obce sdružující se na federativním principu. O realizaci své vize se neúspěšně pokusil založením osady New Harmony ve státě Indiana, i poté však rozvíjel úvahy o „racionální společnosti“ vzniklé ze spojení zemědělských i průmyslových družstev a samosprávných obcí. Spolu s Fourierem představují první moderní teoretiky i průkopníky družstevního hnutí.¹²⁴

5.3 Marxismus, pozitivismus a utilitarismus

Novým filozofickým směrem proklamujícím svoji vědeckost je marxismus, jehož zakladatel Karel Marx (1818-1883) zpočátku patřil k tzv. mladohegelovcům, již ve 40. letech však vytváří s přispěním Bedřicha Engelse (1820 – 1895) vlastní učení. Hlavními zdroji marxismu byly utopický socialismus, německá klasická filozofie (zejména Hegel) a anglická politická

¹²³ VALEŠ, L. *Dějiny politických...*, s. 220 – 222.

¹²⁴ VALEŠ, L.: *Dějiny politických...*, s. 200 – 204. – NĚMCOVÁ, L. – PRŮCHA, V. Základní rysy vývoje družstevnictví. In *K dějinám družstevnictví ve světě a v Československu*. Studie z hospodářských dějin č. 13. Praha: Vysoká škola ekonomická, Fakulta národohospodářská, 1999, s. 12-13.

ekonomie (A. Smith, D. Ricardo). Marxismus je založen na přesvědčení, že objevil zákonitosti dějinného vývoje a je podle nich schopen změnit a řídit společnost. Nositelem těchto změn a pokroku je utlačované a zbídačelé dělnictvo, které v rámci třídního boje svrhne kapitalismus a nastolí novou beztřídní komunistickou společnost. Hybnou silou dějin a lidského bytí je materiální skutečnost, ekonomická základna, z níž vyrůstá nemateriální nástavba. Vyvlastnění výrobních prostředků a zespolečnění výroby je předpokladem pro nastolení sociální rovnosti a spravedlivé distribuce, která by se v komunismu měla odehrávat podle hesla: „Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“.

Z marxismu vycházelo jak sociální inženýrství, revoluční úsilí a komunistická ideologie vedoucí ke státnímu socialismu v totalitních režimech sovětského typu, který zkrachoval, tak sociálně demokratický proud usilující o postupné vyrovnání sociálních rozdílů evoluční cestou a vytvoření *welfare state*, jenž se ale od 70. let nachází v krizi a potýká se s řadou problémů. Existující rozsáhlá kritika marxismu upozornila z různých aspektů na řadu jeho problémů a omylů, přesto se v 60. – 70. letech minulého století prosadil ve společenských vědách i sociální práci vliv neomarxismu, kritizujícího západní konzumní společnost především z pozic „mladého Marxe“.¹²⁵

Dalším filozofickým směrem opírajícím se o vědecké poznání byl pozitivismus. Jeho zakladatel August Comte (1798-1857) byl několik let tajemníkem Saint-Simona a byl ovlivněn jeho představou o vytvoření sociálně spravedlivé a vědecky řízené společnosti. Comtova filozofie, jejímž úkolem je začleňovat nové objevy speciálních věd do obecné teorie, vychází ze zákona tří stádií, podle něhož každé lidské poznání prochází třemi vývojovými etapami (teologickou, metafyzickou a vědeckou čili pozitivní). Při jeho aplikaci na dějiny Comte dospívá k závěru, že lidstvo vstoupilo do pozitivní etapy svého vývoje. Chce proto vybudovat soustavu věd, v níž má mít ústřední postavení věda o společnosti – sociologie, která má studovat přirozený řád (sociální statika) i pokrok (sociální dynamika). Pokračováním sociologie je pak morálka, založená na altruistické lásce k lidem (Comte vytvořil pojem altruismus jako opak egoismu) a solidaritě, neboť člověk může existovat pouze v rámci a prostřednictvím společnosti; v souvislosti s Comtem se proto mluví o solidarismu v sociální politice.¹²⁶

¹²⁵ VALEŠ, L. *Dějiny politických...*, s. 224-228. – MATOUŠEK, O. *Filozofická témata ...*, s. 65-68.

¹²⁶ STÖRIG, H.J.: *Malé dějiny...*, s. 345.

Pozitivismus se v polovině 19. století v Anglii prosazoval ve spojení s liberalismem. Počátky anglického liberalismu jsou spojeny se skotským filozofem a ekonomem Adamem Smithem (1723 – 1790), zakladatelem liberální ekonomie a teoretikem tržní ekonomiky. Smith původně působil na univerzitě v Glasgowě a věnoval se otázkám morálky, které zůstaly i součástí jeho ekonomických názorů. Jako zastánce přirozených práv včetně práva na svobodu prosazoval neviditelnou ruku trhu, ne však trh bez regulace. Přimlouval se za zlepšení postavení námezdních pracovníků, upozorňoval na nebezpečí prosazení antisociálních zákonů podnikateli, navrhoval zavedení povinné školní docházky či omezení pracovní doby.¹²⁷

S anglickým pozitivismem úzce souvisí i další etická teorie, důležitá pro sociální práci, která vznikla na sklonku 18. století. Jedná se o utilitarismus (lat. *utilitas* – užitek), jenž je teleologickou etikou hodnotící jednání podle jeho výsledků. Zakladatelem utilitarismu byl anglický právník a filosof Jeremy Bentham (1748-1825), který kritizoval a odmítl přirozená práva. Tvrdil, že reálná práva jsou ustavena pozitivním, lidmi stanoveným právem a lze je naplnit a chránit jen v rámci právního systému. Cílem morálky a práva v jeho pojetí bylo zajištění největšího užitku (štěstí, dobra) pro co největší počet lidí, přičemž se jednalo o utilitarismus činu, posuzující každé jednání podle jeho výsledku. Pozdější utilitarismus pravidla vychází z posouzení dlouhodobějších důsledků jednání podle určité zásady či pravidla a vychází z vyhodnocení pozitivních a negativních důsledků. Utilitarismus tedy chápe sociální užitek jako sumu jednotlivých užiteků nebo průměrný užitek, čímž „odsouvá hledisko podílové spravedlnosti“. Problémem utilitarismu je relativnost štěstí (užitku) i jeho posouzení z kvantitavních (jedinec-skupina, menší-větší skupina) i kvalitativních hledisek (např. krátkodobá-dlouhodobá maximalizace užitku, rozdílné chápání individuálního štěstí atd.).¹²⁸

Benthamovův utilitarismus se spojuje s myšlenkami Comtovými a liberální názory v díle Johna Stuarta Milla (1806-1873). Na rozdíl od Benthama se domníval, že jednotlivé druhy štěstí se kvalitativně liší (např. hra v karty a pěstování hudby), shodoval se s ním však v tom, že dobro je založeno jen na štěstí. Snažil se také sladit zájmy jednotlivce a společnosti, za důležitou motivační hodnotu považoval altruismus. Nejvyšší lidskou hodnotou pro něj byla svoboda, zejména právo na svobodu názoru. Byl stoupencem zastupitelské demokracie, v níž budou vládnout ti nejlepší, a obával se tyranie většiny; proto navrhoval, aby vzdělaní lidé

¹²⁷ VALEŠ, L. *Dějiny politických ...*, s. 184-186.

¹²⁸ Tamtéž, s. 29-30. – VALEŠ, L.: *Dějiny politických ...*, s. 170-172.

měli ve volbách dva hlasy. V těchto souvislostech zdůrazňoval nutnost zapojení občanů do politiky jako součást výchovy nižších vrstev a nutnost jejich vzdělávání, stál u zrodu moderního feminismu, přimlouval se za provádění potřebných sociálních reforem a působení státu jako prostředníka při řešení sociálních konfliktů.¹²⁹

Konečně je třeba připomenout patrně nejvlivnějšího anglického filozofa a sociologa 19. století Herberta Spencera (1820-1903), přesvědčeného zastánce evoluční teorie, kterou aplikoval i na společnost. Tu přirovnával k obrovskému organismu, v němž by však zájmy jedince neměly být potlačeny. Vývoj směřuje od vojenské k průmyslové společnosti s minimalizací úlohy státu a kooperací výroby v tržní ekonomice. Varoval přitom před státním socialismem a spojení svobody s nezbytnou plánovitou organizací výroby viděl v dobrovolném vytváření družstev.¹³⁰

5.4 Nové přístupy k sociální práci ve 20. století

5.4.1 Spor liberalismu s komunitarismem

Od sklonku 19. století se podstatně rozšiřuje spektrum politických i filozofických přístupů k sociální problematice. Pro politickou filozofii liberalismu je až do 60. let 20. století příznačná obhajoba základních liberálních hodnot vůči totalitním ideologiím, zejména marxismu-leninismu, od 70. let pak spor s komunitarismem, přičemž v rámci obou těchto směrů existují různé názorové proudy. Novou etapu liberální filozofie zahájila práce Johna Rawlse (nar. 1921) *Teorie spravedlnosti* v roce 1971, v níž se snaží rozpracovat a částečně evidovat principy liberální filozofie a státu. Vychází přitom z Kanta, pojímá spravedlnost jako „férovost“ a její podstatu shrnuje do následujících hierarchicky uspořádaných principů: „1) Každý člověk má mít rovné právo na co nejrozsáhlejší systém základních svobod, který je slučitelný s podobným systémem pro všechny. 2) Sociální a ekonomické nerovnosti mají být uspořádány tak, aby:

- a) Sloužily k maximálnímu prospěchu nejméně zvyhodněných občanů
- b) Byly spojeny s úřady a funkcemi, které jsou otevřeny všem v podmínkách férové rovnosti příležitosti.“

¹²⁹ VALEŠ, L. *Dějiny politických ...*, s. 188-196.

¹³⁰ STÖRIG, H.J.: *Malé dějiny ...*, s. 351-353.

Rovnost základních svobod (1) je nadřazena sociálním a ekonomickým nerovnostem (2), v jejichž rámci je rovnost příležitostí (2b) nadřazena principu diference (2a), ospravedlňujícímu nerovnosti.¹³¹

Rawlsova teorie distribuční spravedlnosti vzbudila řadu polemik a debat, v nichž se objevily i jiné přístupy k sociální spravedlnosti (např. spravedlnost jako oprávnění, spravedlnost jako zásluha). Další diskuse vyvolala kritika některých filosofů stojících na pozicích komunitarismu (např. Michaela Sandela, Charlese Taylora, Michaela Walzera aj.), že liberální filosofové opomíjejí význam pospolitosti a preferují jedince, v nichž se otevřela celá řada problémů. Nejčastější výhrady komunitaristů shrnul A. Swift do sedmi bodů, současně však prokázal, že žádná z nich není namístě, protože vycházejí z řady neporozumění či zkreslení.¹³²

5.4.2 Nové etické teorie v sociální práci

Principy Kantovy a utilitaristické etiky představovaly základní rámce profesní etiky sociální práce až do poloviny 20. století. Nové podněty přinesla existenciální etika, zaměřená na bytí člověka, která chápe lidi i sociální struktury jako výsledek rozhodování svobodných individuí. Jejich chování však může být jinými etiketizováno, neúplné přijímání svobody zase může vyústit v akceptování neměnných sociálních hranic a pocitu falešné stability. Osobní svoboda je důležitá i z hlediska kontingence, tj. možnosti jednat a měnit vnější podmínky. Existencialismus přikládá velký význam sociálním skupinám, zejména těm, v nichž existují systémy vzájemné podpory a solidarity založené na svobodném jednání ve prospěch skupiny; tyto skupiny je třeba podporovat. Významnou hodnotou existenciální etiky je i holisticky (celostně) chápaná solidarita s druhými lidmi. Z principů existenciální etiky pak vyrůstá terapeutický směr existenciální analýzy a logoterapie.¹³³

V 70. letech 20. století byl kantovsko-utilitaristický rámec sociální práce, kladoucí důraz na individuální práva a povinnosti, kritizován z radikálních marxistických a antiopresivních (zaměřených proti znevýhodňování a utlačování) pozic. Blíže se jimi zabývá M. Nečasová, která jako příklad radikálního antiopresivního autora navazujícího na neomarxismus frankfurtské školy uvádí Paula Freiru (1921-1997), z dalších antiopresivních přístupů pak

¹³¹ SWIFT, A: *Politická filozofie...*, s. 32.

¹³² Tamtéž, s. 138-170. Liberálové údajně přepisují lidem egoismus nebo sobectví, hájí minimální a ve vztahu k obyvatelstvu neutrální stát, zdůrazňují povinnosti proti právům, považují hodnoty za subjektivní nebo relativní, opomíjejí sociální konstituci jedince a význam sociálních vztahů, sdílených hodnot a společné identity.

¹³³ Blíže viz NAVRÁTIL, P.: Humanistické a existenciální teorie. In MATOUŠEK, O. a kol. *Základy...*, s. 208-216.

feministické hnutí. Za jeden z teoretických zdrojů feministické etiky považuje dílo Carol Giliganové (nar. 193, která rozlišuje mezi etikou spravedlnosti, zahrnující obě uvedené klasické etiky, a etikou účasti, u níž se v literatuře zdůrazňuje flexibilita, vzájemná spolupráce a závislost i kolektivní odpovědnost.¹³⁴

SHRNUTÍ KAPITOLY

Filozofické myšlení při zrodu moderní doby reprezentuje především německá klasická filozofie. Přínos I. Kanta spočívá ve vytvoření nové etické teorie, deontiky, která se stala spolu s utilitarismem, u jehož zrodu stál J. Bentham, východiskem sociální péče a sociální práce v moderní společnosti. Naproti tomu G. W. F. Hegel sociální pomoc a péči odmítal jako škodlivou pro stát i jedince. Na počátku 19. století sociální rovnost a spravedlivou distribuci požadují utopičtí socialisté, kteří je podmiňují (Fourier, Owen) uplatněním družstevních principů při vytváření nové industriální společnosti. Marxismus (K. Marx, B. Engels) spojuje řešení sociálních problémů s radikální přeměnou společnosti a vytvořením beztřídní komunistické společnosti, pozitivismus (A. Conte) s vědeckým řízením společnosti, altruismem a solidarismem, liberalismus (A. Smith, J. S. Mill, H. Spencer) s rozvíjením individuálních práv, výrobní kooperace a výchovy občanů ve spojení s určitou mírou státních intervencí. Současný liberalismu věnuje od 70. let otázkám sociální spravedlnosti a rovnosti značnou pozornost. Vychází z teorie distribuční spravedlnosti J. Rawlse, který je obhájcem státu blahobytu, přesto se stal terčem kritiky komunitaristů. V etické rovině je pro zhruba stejné období příznačná kritika kantovsko-utilitaristického rámce sociální práce z radikálních a antiopresivních pozic, která vede k rozlišení etiky spravedlnosti a etiky účasti.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jak chtěli řešit sociální problémy utopičtí socialisté?
2. Umíte popsat a vysvětlit Hegelův přístup k řešení sociálních problémů?
3. Které hlavní námítky vznášejí komunitaristé vůči současnému liberalismu?
4. Vysvětlete pojmy: utilitarismus činu a pravidla, deontika, maxima, princip difference,

¹³⁴ NEČASOVÁ, M.: Profesionální etika ... , s. 30-32.

altruismus, hypotetický imperativ

5. Jaké jsou základní rozdíly mezi etikou spravedlnosti a etikou účasti?

6 Sociální pomoc a péče ve starověku

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Charakterizovat jednotlivé formy starověké sociální pomoci a sociální péče

Získáte:

- Znalost základní faktografie z historie sociální pomoci a péče ve starověkých společnostech
- Přehled o počátcích sociální pomoci ve východních despociích a o historických formách sociální pomoci a péče ve starověkém Řecku a Římě

Budete schopni:

- Charakterizovat hlavní rysy vývoje veřejné i soukromé sociální péče ve starověku.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Starověké zákoníky, *polis*, *oikos*, dlužní otroctví, Solónovy a Periklovy reformy, sociální dávky v Aténách, institut veřejných lékařů, *familia*, klientský systém, *collegia*, alimentační fondy, komora utajených, kupa, *tamchuj*.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

V textu jsou zachyceny počátky sociální pomoci ve východních despociích, její instituce ve starověkém Řecku a Římě i první historické formy židovské a křesťanské charity. Jsou zde připomenuta ustanovení nejstarších zákoníků, formy sociální pomoci a dávek v řeckých polis i soukromé a veřejné péče v Římě včetně kolegií jako prototypu svépomocných spolků, a počátky chrámové chudinské péče v Izraeli.

6.1 Počátky sociální péče a pomoci ve východních civilizacích

Počátky organizované a institucionalizované lidské solidarity souvisí se vznikem prvních městských států a despotií na Blízkém východě a v Egyptě a mají kořeny v polyteistických náboženstvích. V těchto převážně zemědělských otrokářských společnostech s kusým zákonodárstvím ještě neexistovaly ucelené sociální doktríny, sociální myšlení bylo nesystematické a neorganizované, vyznačovalo se lpěním na tradicích a za zdroj předvídaných či očekávaných sociálních změn byli pokládáni bohové.

Jejich příkazy tlumočili lidem polobožští králové, kteří je zakotvili i v prvních kodifikacích práva, obsahujících také zajímavá ustanovení v oblasti sociální péče a zabezpečení. Např. zákoník krále Urnamu z města Uru, jenž panoval koncem 3. tisíciletí př.n.l., upravuje přesné míry a váhy, řeší zneužívání úřední moci i ochranu sirotků, vdov a chudých obyvatel. Známý zákoník zakladatele starobabylonské říše krále Chammurappiho z 18. století př.n.l., zjevený mu údajně slunečním božstvem Šamašem, přiznával válečným veteránům přiděly půdy pro zajištění ve stáří, přičemž právo na třetinu přidělu měly i vdovy a sirotci po padlých vojácích, jejichž nezletilí synové byli přijati do vojenského výcviku.¹³⁵

Ve starověkém Egyptě odpovídal za dodržování práva a spravedlnosti faraon jako syn a pozemské vtělení boha slunce Ra. Solidaritu s chudými a potřebnými posiloval náboženský kánon sedmi předepsaných skutků milosrdenství, které v podstatě vymezují s některými výjimkami základní skupiny osob, které byly objektem různých forem sociální pomoci a péče až do moderní doby.¹³⁶

Také perský král Dareius I. (521 – 485 př. n. l.), přívrženec zarathustrismu, za jehož vlády perská říše sahala od Indu do oblasti Středozemního moře a severní Afriky, si přízeň bohů získal tím, „že jednal podle práva a spravedlnosti a neutlačoval sirotky ani chudinu“.¹³⁷ Přibližně ve stejném období je připomínán indický panovník Ašóka z dynastie Maurjů, vládoucí ve 3. století př. n. l., který opustil dřívější expanzivní politiku, přiklonil se

¹³⁵ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 17-18. - TOMEŠ, I. *Sociální politika...*, s. 42. – TÝŽ. *Úvod do teorie...*, s. 49.

¹³⁶ Předepsaná pravidla nezmiňují explicitně péči o vdovy, sirotky nebo invalidy, na něž se však nepochybně vztahovala obecná pravidla (sytit hladové, napájet žíznivé, oblékat nahé a pohřbívat mrtvé) ani vykupování otroků. MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 18.

¹³⁷ Tamtéž.

k buddhismu a nastolil mírumilovnou a spravedlivou vládu včetně řady sociálních opatření.¹³⁸ Patřilo k nim např. i zřízení útulku pro tuláky, chudé a opuštěné lidi, kteří sem přicházeli zemřít, roku 238 př. n. l. ve Varaní, jenž lze považovat za jeden z prvních hospiců (z lat. *hospital* podle *hospes* – host, č. špitál) v dějinách.¹³⁹

Uvedené příklady sociální politiky a sociální péče řadí I. Tomeš mezi nástroje despotického preantického paternalismu, v jehož rámci byly nedílnou součástí vládních struktur, které je využívaly ke svým záměrům, především tlumení sociálního napětí, a určovaly sociální potřeby, které budou uspokojovány na základě přidělového principu financovaného a spravovaného těmito strukturami, příp. pověřeným subjektem.¹⁴⁰ Vedle nich se však objevují i základní prvky filantropie, formulované např. v egyptských zásadách dobrého života. Oba přístupy se dále rozvíjejí ve starověkém Řecku a Římě, kde se objevují i první formy svépomocné solidarity.

6.2 Paternalismus a filantropie v antické společnosti

6.2.1 Sociální péče v řeckých polis

V řecké společnosti byl člověk především součástí patriarchální rodiny - domácnosti (*oikos*), v níž se udržoval kult předků a v níž byl otec pánem nad životem a smrtí nejen otroků, kteří byli její součástí, ale i nedospělých dětí. Rodiny odvozující původ od společného předka tvořily rod (*genos*), který měl společný majetek, bohoslužby i pohřebiště, někdy i povolání, a v případě potřeby podporoval své členy, kteří neměli dostatek prostředků k obživě; rody se spojovaly do rodových bratrstev (*frátriá*) a ty do kmenů (*fylos*). Rodové zřízení zaniká v 7. – 5. stol. př. n. l., kdy se rozvíjí polis, městské státy či obce, řídicí se už zákony vytvořenými lidmi a přijatými obcí jako společenstvím svobodných občanů podílejících se rovným dílem na moci (nepatřili k nim ženy, otroci ani přistěhovalci).¹⁴¹

¹³⁸ Jeho význam pro buddhismus je také někdy srovnáván se vztahem římského císaře Konstantina Velikého ke křesťanství. Na rozdíl v hloubce a upřímnosti víry obou panovníků a „strukturální rozdíl“ obou církví, které se promítají v oblasti sociální péče (počátkem 4. století n. l. existovala v římském impériu rozvinutá síť sociálních institucí, a to nejen křesťanských), upozornil už O. Krejčí. Další zásadní rozdíl představuje společensko-politická situace obou říší i stádium jejich vývoje: zatímco maurjské císařství bylo na vrcholu, vliv Říše římské upadal a její mocenské těžiště se přesunovalo na východ. Tamtéž, s. 25. – Srov. též GEREMEK, B. *Slitování a šibenice..*, s. 24 – 25.

¹³⁹ LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín...*, s. 16.

¹⁴⁰ TOMES, I. *Úvod do teorie...*, s. 49.

¹⁴¹ *Slovník antické...*, s. 530-532.

V demokraticky uspořádaných polis, zejména v Aténách, byla při řešení sociálních problémů vytvořena řada nástrojů sociální politiky a sociální péče. Zákony i zvyky řeckých polis však měly zajišťovat především veřejné služby související s výkonem úřadů, policie a spravedlnosti, s regulací trhu s obilím nebo s obranou státu. Např. už v 5. století př. n. l. byl v Aténách volen nevelký počet veřejných lékařů, patrně s cílem zajistit ve městě lékařskou péči např. v případě moru, a tento institut zůstal zachován v řadě řeckých polis i během pozdějšího helenistického období. Nebyli sice povinni poskytovat své služby zdarma, ale jako placení městští úředníci si pravděpodobně dost dobře nemohli dovolit odmítnout nemocného člověka bez prostředků.¹⁴² K určitému vyrovnávání sociální nerovnosti docházelo také ve formě náhrad za ušlý výdělek občanům, kteří se podíleli na správě a politickém životě města, k čemuž sloužila až polovina městských příjmů,¹⁴³ běžné byly i veřejné hostiny a nepravidelné rozdělování peněz na návštěvu divadla. O důležité roli divadla ve veřejném životě svědčí i existence hereckých spolků, které se nazývaly „*synodos*“ (spolek) nebo „*koinon*“ (společenství) a sdružovaly nejen herce, ale i autory, hudebníky, choreografy a divadelní personál. Měly za úkol především organizovat vystoupení a zájezdy podle objednávek měst a určovat ceny, ale také hájit stavovské i sociální zájmy svých členů, kteří byli např. osvobozeni od vojenské povinnosti, chráněni před zajetím i před zabavováním majetku, pokud se nejednalo o dluhy vůči obci nebo soukromníkům. Římané po dobytí Řecka činnost spolku tolerovali až do počátku 2. století, kdy císař Traianus zřídil z obav před případnou protistátní činností jeden „mamutí“ spolek pro celou říši se sídlem v Římě.¹⁴⁴

V řeckých polis nacházíme i určité formy sociální péče jako součásti občanské solidarity, ta ale opět sledovala především z politických důvodů zájem občanů jako celku, zatímco sociální potřeby jedinců byly v podstatě státu i spoluobčanům lhostejné. Podobně jako ve východních despociích byla závažným sociálním problémem existence hypotekárních dluhů a tzv. dlužního otroctví (*seisachteiá*), do něhož mohli upadnout svobodní občané. V Řecku bylo zrušeno různými reformami, z nich nejznámější byly Solónovy reformy v Athénách počátkem 6. st. př. n. l., při nichž byli dále svobodní občané rozděleni do čtyř tříd a u nejnižší zavedena minimální hranice majetku i příjmů.¹⁴⁵

¹⁴² WALZER, M.: Bezpečnost a blahobyt. In *Současná politická filosofie*. (Sborník textů uspořádal J. Kis). Praha: Oikúmené, 1997, s. 428.

¹⁴³ Tamtéž, s. 431.

¹⁴⁴ *Slovník antické...*, s. 252.

¹⁴⁵ TOMESŠ, I. *Úvod do teorie...*, s. 50.

Tyto kroky měly zabránit vzniku nových dlužníků a dlužných otroků, neřešily však problematiku chudoby. Už Solónův nástupce Peisistrátos (6. st. př. n. l. – 527 př. n. l.) začal v polovině 6. st. př.n.l. organizovat veřejné práce pro chudé občany. O století později, když masy zchudlých občanů soustřeďujících se v Aténách ohrožovaly podstatu demokratické polis, přistoupil Periklés (444 – 429 př. n. l.) vedle veřejných prací k dalším reformám, v jejichž rámci mj. „zavedl diety, které byly finanční sociální podporou připomínající dnešní podpory v nezaměstnanosti.“¹⁴⁶ V Aristotelově době mohli chudí a práce neschopní občané včetně válečných poškozenců dostávat dva oboly denně z veřejných prostředků, tento velmi nízký důchod však mohl kterýkoliv občan zpochybnit a pobírající se pak musel obhájit před porotou. M. Walzer připomíná také platby starým občanům, kteří už nemohli pracovat, jež považuje za vedlejší efekt aténské koncepce občanství a demokracie.¹⁴⁷

Základem sociální pomoci a péče byla v Řecku patriarchální rodina, proto už jeden ze Solónových zákonů nařizoval občanům učit syny řemeslu a synům podporovat rodiče ve stáří. Až do otcovy smrti se však děti nacházely v prakticky bezprávném postavení, jejich osud závisel na otcově rozhodnutí, a zejména u nechtěných dětí, které nebyly usmrceny po narození, ale odloženy na ulici, byl často velmi krutý. Obecně se v řecké společnosti uznávaly také povinnosti k vdovám a sirotkům po padlých vojácích, jejichž výchovu až do nabytí plnoletosti mohl převzít stát.¹⁴⁸

Sociální dávky a opatření se týkaly jen svobodných občanů, kteří tvořili výrazně menší část společnosti, a měly nenárokový, přidělový charakter, neboť svobodný občan byl zajištěn provozem své domácnosti a nepotřeboval sociální garance od státu. Podle I. Tomeše měly např. Solónovy a Periklovy reformy „povahu paternalistické sociální politiky, byť se silnými demokratickými prvky“ a byly součástí „přechodu od paternalismu k solidární filantropii“.¹⁴⁹

6.2.2 Paternalismus a vzájemná solidarita v Římě

V republikánském Římě, který si Řecko podmanil a byl silně ovlivněn jeho kulturou a vzdělaností včetně sociálního myšlení a politiky, se zpočátku rozvíjely především myšlenky filantropie a solidarity. Také v římské republice i pozdějším císařství byli zvýhodněni římsští občané, jimiž se ale mohli stát i cizinci, obyvatelé provincií nebo propuštění otroci.

¹⁴⁶ Tamtéž.

¹⁴⁷ WALZER, M.: Bezpečnost a ..., s. 430-431.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 430.

¹⁴⁹ TOMESŠ, I. *Úvod do teorie...*, s. 50-51.

Významnou roli pro udržování sociálního řádu vedle náboženství, často pod různými politickými tlaky upravovaného, měly právní a politický systém. Základním článkem společnosti zůstávala patriarchální rodina (*familia*), která zahrnovala kromě otce a matky s dětmi, příp. rodin synů, také otroky, takže rodina zámožného Římana mohla mít i přes dvacet tisíc lidí. Potomci byli zvaní „svobodní“ (*liberi*), moc se však soustřeďovala u otce. Jeho moc nad manželkou přestávala rozvodem, syna mohl propustit tzv. „emancipací“, jinak se stával svéprávným až po otcově smrti; vdovy a neprovdané dcery v tomto případě dostávaly právního ochránce (*tutor*). Rodiny se sdružovaly do rodů (*gens*), které tvořily údajně třicet kurií (*curiae*), základních společenských skupin, do nichž byli rozděleni občané bez rozdílu společenského postavení, majetku apod. a které si zachovaly omezený význam i po rozpadu rodového zřízení.¹⁵⁰

Postavení dětí v rodině se ale nezlepšilo, podle Seneky byli ještě na přelomu letopočtu usmrcováni „slabí a nenormální“ novorozenci, běžné bylo i odkládání deformovaných chlapců, ale také mnoha zdravých děvčátek, v jehož důsledku „mužská populace starověkého Říma přesahovala ženskou populaci asi o 30 procent.“¹⁵¹

Ani charakter sociálních opatření se podle W. E. H. Leckyho nezměnil, zůstávala politicky motivovaná státní záležitostí a „zvyk prodávání malých dětí, pohazování novorozenců, ochota chudých zapsat se mezi gladiátory i časté hladomory ukazují, jak veliká byla bída, jíž se nepomáhalo.“¹⁵² Podle I. Tomeše „většina sociálněpolitických opatření vznikala až za císařství, a proto nesla všechny stopy paternalismu.“¹⁵³ Už v republikánském Římě ale vedle sebe existovaly státní, soukromé i svépomocné formy sociální pomoci a péče, jejímiž poskytovateli se vedle státu a rodiny stávaly i jiné sociální útvary, především různé kolegia (*collegia*).¹⁵⁴ Pokud jde o státní sféru, dlužní otroctví bylo senátem zrušeno v roce 326 př. n. l. a podobně jako v řeckých polis se pro chudé či zchudlé občany a válečné veterány, jejichž počet rychle narůstal při vytváření římského impéria, pořádaly veřejné práce, z nichž získávali příjmy.¹⁵⁵

¹⁵⁰ *Slovník antické...*, s. 135, 532-534.

¹⁵¹ WOODS, T. E. *Jak katolická...*, s. 161.

¹⁵² Tamtéž, s. 138.

¹⁵³ TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 52.

¹⁵⁴ *Slovník antické kultury* pro kolegia používá názvy „družstva“ nebo „bratrstva“, novější literatura je označuje za „spolky“. Srov. *Slovník antické...*, s. 172. – KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 16.

¹⁵⁵ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální ...*, s. 85. – TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 52.

V soukromé sféře zůstávala základem sociálního zabezpečení jednotlivce rodina, specifickou římskou institucí podpory na pomezí paternalismu a solidární filantropie pak představoval tzv. klientský systém. V jeho rámci bohatí Římané, patroni (*patronus*), poskytovali klientům (*clientes*, tj. chráněnci) stravu nebo místo ní vypláceli finanční dávku výměnou za formální podřízení, doprovod k soudnímu jednání či politickou podporu; velikost klientely byla, zvláště v době císařství, symbolem společenského postavení patrona. Klientelismus byl velmi rozšířenou formou podpory, která nevylučovala, aby klient sloužil více patronům současně; jak se ale v průběhu staletí rozšiřoval počet klientů, klesala jejich vážnost i úroveň podpory.¹⁵⁶

Od nejstarších dob také na základě právně zaručené spolčovací svobody vznikala i tzv. kolegia (*collegia*), tj. různá zájmová sdružení existující jako právnické osoby. Vedle kolegií řemeslníků a živnostníků na podporu výroby, výtěžku i exportu, která měla vedle „cechovního“ i náboženský charakter a vlastní ochranná božstva, existovala kolegia sportovní, úřední, kultovní aj. Kolegia musela mít minimálně tři členy (odsud právní zásada „*Tres faciunt collegium*“, Tři tvoří spolek, sbor) a v jejich čele stály fyzické osoby, magistři či kurátoři (*curatores*), kteří je zastupovali navenek. Výrazně podpůrný charakter měla sdružení na podporu v nemoci (*collegia tenuiorum*), spolky veteránů z legií, které poskytovaly i určitou pomoc válečným invalidům, vdovám a sirotkům, a pohřební spolky a sdružení chudých (*collegia funeraticia*). Zvláště poslední z nich, která vlastně přejímala povinnost rodiny či dědiců vystrojit pohřeb, měla značnou popularitu. V pohřebních „bratrstvech“ se sdružovali chudší občané a jejich členy se svolením pánů se mohli stát i otroci. Členové platili měsíčně příspěvky a kolegium se postaralo o jejich pohřeb včetně hostiny pro účastníky i o připomenutí jejich památky.

Kolegia byla svépomocná a samosprávná, nicméně senát si podržel právo zasahovat do jejich činnosti, která byla z politických důvodů (obavy z krytí převratu) omezována už koncem republiky. V době vlády císaře Marca Aurelia (161-180) pak nabyly podpůrné a pohřební spolky takový vliv, že je císař podřídil státnímu doзору.¹⁵⁷

Palčivým problémem římské říše bylo dlouhodobě se zhoršující postavení a úpadek malých rolníků. Jejich postavení měly zlepšit reformy bratří Gracchů ve 2. st. př. n. l., při nichž se omezilo vlastnictví půdy, a menší pozemky byly přidělovány drobným zemědělcům. Pomoci

¹⁵⁶ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální ..., s. 85. – *Slovník antické...*, s. 317.

¹⁵⁷ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální ..., s. 86-87. – TOMEŠ, I. *Sociální politika...*, s. 43. – *Slovník antické...*, s. 130, 172.

drobným rolníkům, ohroženým scelovacími tendencemi velkostatků, se snažil v 1. st. i Augustus (63 př. n. l. – 14 n. l., který současně svými populačními zákony zahájil „snahy o zvyšování populace podporami na výživu sirotků a dětí z chudších rodin“, což byla předtím soukromá záležitost. Oba cíle pak propojil císař Nerva (30-98) na sklonku 1. st. ustavením alimentačního fondu poskytujícího úvěry drobným a středním rolníkům na mírný, obvykle pětiprocentní úrok, z něhož se dotovala *alimenta* (prostředky na výživu) a stipendia pro děti. Po vzoru císaře zřizovali obdobné fondy bohatší občané i obce, teprve jeho nástupce Traianus (98 – 117) ale zřídil státní alimentační fond na výchovu chudých dětí, který působil v celé Itálii pod dohledem císařských úředníků - kurátorů silnic, v odlehlejších krajích zvláštních prokurátorů.¹⁵⁸ Tyto fondy se ve 2. st. rychle šířily i v římských provinciích s cílem vychovávat především oddané vojáky a občany, takže např. ze tří set dětí vyživovaných v Traianově alimentačním fondu bylo 264 chlapců a jen 36 dívek.¹⁵⁹

Za vlády Augusta se také rozšířilo masové přidělování sociálních požitků, např. rozdělování chleba a vína chudině a pořádání her pod známým heslem „*Panem et circenses*“ (Chléb a hry). Tyto dávky nebyly nárokové a měly politický charakter, tj. příslušely pouze občanům, pro římské císaře se však staly běžným, byť dlouhodobě pochopitelně neúčinným způsobem, jak tlumit sociální napětí. Příliš štědré sociální dávky ve spojení s neúměrně vysokým zdaněním majetných občanů patřily v pozdějších staletích k příčinám zániku římské říše, na jejímž území se ale již rozvíjely nové formy sociální pomoci a péče na bázi filantropie a charitativních principů nových monoteistických náboženství, judaismu a křesťanství.¹⁶⁰

6.3 Židovská filantropie a charita

Organizovaná židovská filantropie je doložena už v jeruzalémském druhém chrámu, obnoveném jako symbol židovské víry v 6. století př. n. l., v němž bylo umístěno 13 pokladniček s označením, k jakému bohoslužebnému nebo charitativnímu účelu budou vhozené mince použity. V tzv. komoře utajených bylo zase možno anonymně složit dary, z nichž byli tajně podporováni chudí „dobrého původu“, aby nebyli zahanbováni almužnou.

Tyto formy sociální pomoci se udržely v židovských synagogách i v pozdějších dobách. Pro účely chudinské péče se v prvních staletích našeho letopočtu v židovských komunitách zase

¹⁵⁸ *Slovník antické...*, s. 34.

¹⁵⁹ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální ..., s. 87. – *Slovník antické...*, s. 448.

¹⁶⁰ *Slovník antické...*, s. 448. – TOMEŠ, I. Úvod do..., s. 53.

zřizovaly dvě chudinské pokladny, které měly zamezit žebrání. Do kupy (pokladničky) se vybíraly peníze jen pro místní chudé, které se jim rozdělovaly každý pátek v předvečer sabatu. Miska na potraviny, které se rozdělovaly každý den místním i cizím chudákům, se nazývala *tamchuj*.¹⁶¹

SHRNUTÍ KAPITOLY

První neorganizované formy sociální pomoci a péče se objevují ve východních despotiích v paternalistické podobě různých dávek, které pokračovaly v antické společnosti. V řeckých polis nepatřila sociální pomoc a péče mezi uznávané ctnosti, přesto se prosazuje v podobě nenárokových, politicky motivovaných dávek a podpor pro svobodné občany s výraznými prvky vzájemné solidarity. V Římě se rozvíjely různé formy soukromých (klientský systém) i státních (alimentační fondy, příležitostné dávky) sociálních podpor a dávek. Třetí složku tvořily různé svépomocné spolky, kolegia, které už nebyly určeny výhradně svobodným občanům a jejichž vliv vrcholil ve 2. století n. l., kdy byly podřízeny státnímu doзору. Počátky starověkých forem organizované charity představuje chrámová chudinská péče v Izraeli.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jakým způsobem čelili ve starověkém Izraeli žebrání?
2. Existovaly v řeckých polis sociální dávky?
3. Vysvětlete pojmy: klientský systém, alimentační fond, kupa, tamchuj, collegia funeratica.
4. Jaké druhy římských kolegií znáte?
5. Jak se lišila rodina v antickém Řecku a Římě?

¹⁶¹ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 32.

7 Křesťanská charita v pozdním starověku a raném středověku (1. – 10. století)

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Charakterizovat jednotlivé formy křesťanské charity a sociální péče ve starověku a raném novověku

Získáte:

- Znalost základní faktografie z historie sociální péče a sociální práce v prvním tisíciletí našeho letopočtu

Budete schopni:

- Charakterizovat hlavní rysy vývoje křesťanské charity a sociální péče ve starověku a raném novověku

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Křesťanská chudinská péče, úloha biskupů, jáhnové, agapé, první charitativní ústavy, *xenodochia* a hospitály, Basileida, východní kláštery, cenobitský a eremitský monasticismus, benediktini, charitativní činnost klášterů, donace a fundace, kolektivní almužnictví, špitály, chudinská péče ve farnostech, lenní systém, *kapitularia*, počátky cechů a gild, řeholní bratrstva.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

V první části textu jsou zachyceny počátky křesťanské charity v prvních stoletích našeho letopočtu. Je připomenuta organizace péče o chudé a nemocné v rámci diecézí na základě darů a sbírek, péče o křesťanské vězně, vykupování otroků i pomoc, rozdělování almužen i pomoc obyvatelstvu v době hladomorů a morových epidemií. Dále je sledován rozvoj různých typů charitativních zařízení pro jednotlivé skupiny potřebných lidí od 4. století

našeho letopočtu i vznik a charitativní aktivity prvních klášterů. Ve druhé části je nastíněn rozvoj charitativní činnosti katolické církve v raném středověku, přesun jejího těžiště do farností a růst úlohy klášterů v zajišťování péče o chudé a nemocné. Pozornost je přitom věnována především dvěma základním formám sociální chudinské péče, tj. almužnictví a špitální péči, jejich příjemcům i poskytovatelům. V závěru jsou připomenuty první pokusy navázat péči o chudé ve franské říši na lenní systém a počátky nových organizačních forem vzájemné solidarity.

7.1 Počátky křesťanské filantropie a charity ve starověku (1. – 5. století)

Zatímco židovská filantropie byla určena výhradně souvěrcům, křesťanská měla daleko univerzálnější charakter. Na území římské říše působila zpočátku skrytě, po vydání ediktu milánského v roce 313, jímž císař Konstantin křesťanství zrovnoprávnil s jinými náboženstvími, se však rychle stává hlavní formou společenské solidarity a sociální pomoci. Veřejná charitativní práce mezi křesťany byla financovaná z pravidelných darů v penězích i naturálních odevzdávaných na oltář v průběhu mše i mimořádných darů či sbírek u zámožných věřících. T. Woods v těchto souvislostech připomíná *collectu* (příspěvek), při níž věřící v některých postních dnech „odevzdávali určitou část plodů země před čtením epištoly“.¹⁶² Zajímavou charitativní akcí v dobách ilegálního křesťanství byly *agapé* (hody lásky), při nichž byli chudí večer pozváni do některého domu na hostinu, mající náboženský charakter. Tyto hostiny se pořádaly tajně, pokaždé na jiném místě a jejich významnou funkcí bylo utužování solidarity v křesťanské obci. Pokračovaly však i po jeho legalizaci, protože nepochybně přispívaly k jeho šíření, jak si stěžoval císař Julian Odpadlík (Apostata, 361 – 363): „Tito bezbožní Galilejci nejenže živí své vlastní chudé, ale i naše, vítají je u svých *agapé*, přitahují je jako děti – koláči.“¹⁶³

Charitativní práci organizovali ve městech biskupové prostřednictvím *jáhnů*, tj. nižších duchovních se zvláštním svěcením, a s pomocí vybraných vdov, které musely splňovat přísná morální kritéria.¹⁶⁴ Jáhnové měli určeny městské obvody, v nichž pořizovali seznamy

¹⁶² WOODS, T. E. *Jak katolická...*, s. 138.

¹⁶³ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 24. – WOODS, T. E. *Jak katolická...*, s. 140 (citát).

¹⁶⁴ Součástí reforem konstantinopolského patriarchy Jana Zlatoústého na přelomu 4. a 5. století našeho letopočtu byla i kritika „legie vdov“ v Konstantinopoli, které „měly v církvi své specifické postavení a svůj specifický řád“ a z nichž byly „nezřídka vybírány diákonky pro službu Bohu“, za příliš požitkářský způsob života (nedodržování

chudých, rozdělovali almužny, organizovali pomoc potřebným a dohlíželi na to, aby nebyla zneužívána. Rozsah chudinské péče zvláště ve velkých městech byl značný a kolem poloviny 3. století n.l. živila údajně křesťanská církev v Římě každý den 1500 chudých a v syrské Antiochii dokonce 3000 chudých; stejný počet se uvádí i pro Konstantinopol o století později.¹⁶⁵

Nový zákon zdůrazňuje význam almužny jako základ náboženského života a zdroj spásy. Už v raném křesťanství však církevní otcové (*patres*), zejména řečtí, uvažovali o chudobě jako o dobrovolném odříkání i o hmotné nouzi. Práce je v křesťanství jednou z forem účasti člověka na Božím díle a už v Novém zákoně se v listech Pavla z Tarsu objevuje teze „Kdo nechce pracovat, ať nejí“.¹⁶⁶ V těchto intencích pak konstantinopolský patriarcha svatý Jan Zlatoústý (Chrysostom, 344/354-407) ve druhé polovině 4. století pečlivě rozlišoval s ohledem na sociální podmínky v byzantských městech mezi chudými schopnými práce a nemohoucími mrzáky.¹⁶⁷

V této době se také vytvořil okruh adresátů křesťanské sociální a zdravotní péče a almužnictví po celý středověk. Na prvním místě stáli sirotci a vdovy, dále nemocní, chudí a práce neschopní pocestní (nikoliv však „tuláci v pravém slova smyslu, lidé stranící se práce“) a cizinci, často vyhnáni za křesťanskou víru z domovů. Pečovalo se i o křesťanské vězně, odsouzené k nuceným pracím v dolech i vyhnance vypovězené do odlehlých provincií. Za vyhnanci cestovali poslové z jejich domovských obcí s potravinami a penězi, křesťané, hlavně jáhni, se snažili proniknout i do žalářů s jídlem i duchovní útěchou a „především přinést jim sv. přijímání“, na což reagoval Licinius I. (265-325), vládnoucí souběžně s Konstantinem Velikým (272-337) ve východní části římské říše v letech 309 – 324, vydáním zákona, trestajícího toto jednání „uvržením do okovů“ a odsouzením ke stejnému trestu jako vězni, jimž chtěli pomoci.¹⁶⁸

Křesťanské obce se věnovaly také vykupování otroků a válečných zajatců na základě různých sbírek. Např. na vykoupení křesťanů odvečených při přepadení Numidie v r. 253 uspořádal tehdejší biskup v Kartágu sv. Cyprian sbírku s výtěžkem 100 tisíc sestrám, které zaslal

půstu, návštěvy lázní či nošení atraktivních šatů). Pokud se ho nechtěly vzdát, musely „skoncovat s fikcí zasvěceného vdovství, a spokojit se tak rychle, jak je to možné, s druhým manželstvím.“ ŠKRABÁK, R. Jan Zlatoústý (Chrysostom). *Revue Theofil – revue pro život z víry*, 20.8.2008. [online] (citováno 24.8.2012)

Dostupné na : <http://revue.theofil.cz/krestanske-osobnosti-detail.php?clanek=136>.

¹⁶⁵ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 25-26.

¹⁶⁶ BALÍK, S. Kdo nechce pracovat, ať nejí. *Lidové noviny*, 27. 8. 2011, s. 10.

¹⁶⁷ GEMEREK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 25-26.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 26-28.

numidským biskupům; v 5. – 6. století jsou doloženy příklady vykupování tisíců otroků a válečných zajatců biskupy v Galii (Francie) aj.¹⁶⁹

Důležitou součástí charitativních aktivit byla pomoc při různých pohromách a pohřbívání mrtvých. V těchto souvislostech se připomínají zejména hladomory a morové epidemie ze 3. a 4. století. V prvním případě patrně existovaly i do určité míry účinné formy státní intervence, neboť, jak uvádí J. Le Goff, i když slabé výnosy v pozdním císařství neumožňovaly vytvářet zásoby, na rozdíl od raného středověku „městská a státní organizace vytvářela jakýs takýs systém skladování a distribuce potravin. Připomeňme význam sýpek, sil, *horrea*, právě tak v římských městech jako na římských statcích. Dobře udržovaná síť cest a komunikací a sjednocená administrativa umožňovaly též do jisté míry přepravovat potravinovou výpomoc z kraje, kde byl nadbytek nebo dostatek, do kraje, kde byla nouze.“¹⁷⁰

O chování křesťanů v době morových epidemií se zachovala řada svědectví. Za velkého moru, který postihl celou římskou říši v letech 252 – 254, v severoafrickém Kartágu biskup Cyprian (sv. Cyprian, zemřel 258), který krátce předtím, za Deciova pronásledování křesťanů v roce 250, musel opustit město a skrývat se v okolí, organizoval pomoc nemocným a pohřbívání mrtvých v takovém rozsahu, že obyvatelstvo v jeho diecézi bylo příznivě nakloněno křesťanům, v další vlně pronásledování za císaře Valeriana však byl 14. srpna 258 poblíž Kartága sťat.¹⁷¹ Alexandrijský biskup Dionýsius (zemřel 265) krátce po svém návratu z vyhnanství, v době velkého moru, který postihl Alexandrii v roce 259, napsal, že zatímco pohané vyháněli za svých domů nemocné, včetně svých nejbližších, a nechávali mrtvé nepohřbené, většina křesťanů navštěvovala nemocné a pečovala o ně i za cenu vlastního života, když „...mnozí zemřeli sami, když jiným svou péčí znovu zjednávali zdraví a jejich smrt takřka vzali na sebe... Tak pomřeli nejušlechtilejší z našich bratří, několik kněží, jáhnů i slavných laiků.“¹⁷²

Sv. Efrem Syrský (asi 306 – 378) se věnoval teologii a dobročinnosti jako jáhen biskupa v Nisibisu v severní Mezopotámii mezi horním tokem Eufratu a Tigridu (dnes Turecko). Když město ovládli Peršané, odešel asi v roce 363 do Edessy (dnešní Urfa v jihovýchodním Turecku), kde nadále působil jako jáhen, žil asketickým životem a vyučoval na teologické

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 34-35. – COLLINS, R. *Evropa raného středověku 300 – 1000*. Praha: Vyšehrad, 2005, s. 50-53.

¹⁷⁰ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 232.

¹⁷¹ O jednotě církve (úryvek). [online] (citováno 24.8.2012) Dostupné na : <http://revue.theofil.cz/krestanske-osobnosti-detail.php?clanek=614>.

¹⁷² VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 27. – CHLUMSKÝ, J. Sv. Dionýsius Alexandrijský. *Světci k nám hovoří...*, [online] (citováno 24.8.2012) Dostupné na: <http://catholica.cz/?id=1111>

škole, kterou zde založil. V době velkého hladu a moru v roce 372 organizoval ve městě sbírky a rozdělování almužen postiženému obyvatelstvu, zakládal špitály, ošetřoval nemocné a „setrval u mrtvých“.¹⁷³

Zajištění soustředěné péče a služeb školeným personálem i opatření potřebných pomůcek umožňovaly různé typy charitativních zařízení pro jednotlivé skupiny potřebných lidí, rozvíjející se zejména od 4. století našeho letopočtu. Už v roce 325 církevní koncil v Niceji požadoval, aby církev ve městech zřizovala domy pro cizince, nemocné a chudé, které se nazývaly *xenodochia* (z řec. *xenos* – cizinec) a představovaly předchůdce středověkých špitálů.¹⁷⁴ Pro děti byly určeny nalezince (*brefotrofia*, z řec. *brefos* – nemluvně, dítě) a nalezince (*orfanotrofia*, z řec. *orfanos* – sirotek), pro dospělé „výživny chudých“, chudobince (*ptochotrofia*, z řec. *ptochos* – chudý) a starobince (*gerontotrofia*), první nemocnice se nazývaly *nosonomia* (z řec. *nosos* – nemoc).

Největší komplex těchto ústavů představovala ve druhé polovině 4. století Basileida u města Caesareje v maloasijské Kappadokii (též Kaisareja, dnešní Kayseri v Turecku), kde z nevelkého chudobince a hospitalu vybudoval tamní biskup Basilius Veliký (sv. Basil, asi 300 – 379) komplex různých ústavů včetně oddělení pro malomocné.¹⁷⁵ Hospic pro poutníky a propuštěné otroky (lat. *hospital*, *hospic*) založil i Augustin Aurelius (sv. Augustin, 354-430), biskup v severoafrickém Hippu Regiu, který podle tradice vždy jídal ve společnosti chudých, rozdával jim oblečení a věřící údajně varoval, aby mu nedávali drahá roucha, protože by je musel prodat a výtěžek dát chudým.¹⁷⁶

Ve druhé polovině 4. století postupně vznikají církevní *hospitaly* (česky špitály) a další zařízení na celém území římského impéria. Podle J. Levické mezi léty 330 – 337 založil *Zocitus* první dům pro mrzáky, z roku 358 pocházejí prvé záznamy o útulku pro slepce v Caesareji atd.¹⁷⁷ Na přelomu 4. a 5. století konstantinopolský patriarcha svatý Jan Zlatoústý (Chrysostom, 344/354 – 407) odmítl utrácet biskupské finance za oficiální nebo soukromé

¹⁷³ TÝŽ. Sv. Efrém Syrský. *Světcí k nám hovoří...*, [online] (citováno 24.8.2012) Dostupné na: <http://catholica.cz/?id=2543> – WOODS, T. E. *Jak katolická...* s. 140.

¹⁷⁴ Základním účelem těchto zařízení byla péče o cizince a pocestné, přičemž uchazeči se při přijetí museli vykazovat potvrzením svého biskupa (*epistulae pacificae* – listina pokoje, míru). Nejslavnější *xenodochium* existovalo ve druhé polovině 4. století v Konstantinopoli pod patronací svatého Jana Zlatoústého (Chrysostoma), který, když jeho kapacita nedostačovala, vyzýval věřící, aby zřizovali soukromá *xenodochia* ve svých domech. V této souvislosti je třeba připomenout, že již za vlády císaře Konstantina začala církev pečovat o poutníky putující do Jeruzaléma. Mezi známá zařízení patřily i útulky v Ostii nedaleko Říma a v Autum v Galii. Tamtéž, s. 32. – TOMEŠ, I. *Úvod do ...*, s. 141.

¹⁷⁵ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 32-33, 38-39. – MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální ...*, s. 88.

¹⁷⁶ WOODS, T. E. *Jak Katolická...*, s. 138-139.

¹⁷⁷ LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín ...*, s. 16.

hostiny, což „nepochybně pobouřilo vlivné kruhy hlavního města“, ušetřené prostředky věnoval již existujícím nemocnicím a zakládal nemocnice nové (např. nemocnici pro malomocné).¹⁷⁸

Přibližně ve stejné době na Západě římská lékařka a ošetřovatelka Fabiola (sv. Fabiola) ze starobylé a bohaté patricijské rodiny Fabiovců po svém návratu z cesty do Betléma, odkud roku 395 uprchla se sv. Jeronýmem a dalšími poustevníky před hrozícím vpádem Hunů, založila první velkou veřejnou nemocnici pro chudé v Římě, v níž ošetřovala nemocné, kteří sem byli snášeni z ulic celého města. Spolu s římským senátorem Pammachiem (sv. Pammachius, 345 - 410) založila v roce 398 v Portu při ústí Tibery také hospital s nemocnicí a útlukem pro chudé, jenž se zachoval do moderní doby. Když roku 399 zemřela, obrovský smuteční průvod zablokoval na několik hodin ulice Říma a sv. Jeroným o ní napsal slavný nekrolog.¹⁷⁹

Na charitativních aktivitách se podílely také první křesťanské kláštery, vznikající už od sklonku 3. století ve východní části římského impéria, zejména v západním Egyptě, na Sinaji i dalších místech, mezi nimiž se ve 4. století ustálily dva základní směry. První proud představoval poustevnický život izolovaných jednotlivců, *eremitů* (z řec. *eremos* - pustý), kteří vytvářeli shluky samostatných cel či příbytků v poušti. Představitelem této tradice, která se prosadila ve východním mnišství, byl svatý Antonín (asi 251 – 356), koptský křesťan z okolí Alexandrie. Druhým, běžnějším způsobem byly organizované a jednotně řízené kláštery, jejichž obyvatelé žili asketickým životem ve společných prostorách, označovaných jako *cenobia* (z řec. *koinos* – společenství), v nichž žilo až několik set mužů podřízených představenému kláštera a podléhajících církevní kontrole. Podle tradice první cenobitský klášter založil kolem roku 320 na horním toku Nilu bývalý římský voják a poustevník Pachomius (sv. Pachomius). Kláštery byly ekonomicky zajištěné řemeslnou prací mnichů, která jim také umožňovala poskytovat almužnu. Jejich rozvoji významně napomohl Basileios Veliký (sv. Basil, asi 330-379), když jako biskup v Caesareji vytvořil cenobitskou obec, která se stala vzorem pro mnoho maloasijských klášterů. Byl také autorem tzv. Dlouhé

¹⁷⁸ ŠKRABÁK, R. Jan Zlatoústý..., c.d.

¹⁷⁹ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, s. 39, uvádí, že zemřela roku 400. Podle P. Kováře založila nemocnici v Ostii jako novou instituci, která na západě dosud neexistovala, podle jiných zdrojů se však jednalo o Porto. Srov. WOODS, T. E., Jr. *Jak katolická ...*, s. 137. – KOVÁŘ, P. Lékařky starého Říma. [online] (citováno 31. 8. 2012) Dostupné na: <http://doplnek.com/content/lekarky-stareho-rima> Dále např. 27. 12. Svatá Fabiola [online] (citováno 31. 8. 2012) Dostupné na: <http://www.abcsvatych.com/mesice/a12/prosinec27.htm> - CHLUMSKÝ, J. Svěťci k nám hovoří... sv. Pammachius [online] (citováno 31. 8. 2012) Dostupné na: <http://catholica.cz/?id=3986>

a Krátké řehole (někdy též *Moralia*), zachycujících ve formě otázek a odpovědí příkázání a rady, které udílel mnichům z Kappadokie a Malé Asie. V nich mj. zdůrazňoval hodnotu práce mnichů jako prostředku pro zdokonalení duchovního života i financování kláštera a zaopatření chudiny.¹⁸⁰

Zatímco asketismus východního monasticismu vedl k postupnému vymizení dobročinnosti, model cenobitního mnišství spojeného s charitativní činností se naopak ujal v západní Evropě. První kláštery tohoto typu vznikaly počátkem 5. století na jihu Galie pod vlivem zkušeností z východu. Kolem roku 410 založil skythský mnich Jan Cassianus (asi 360-430/435), jehož spisy se staly východiskem západního monasticismu, dvojklášter pro ženy a pro muže v Marseilles. Přibližně ve stejné době založil po návratu z cesty do Egypta a Sýrie další klášter Honoratus (sv. Honoratus, zemřel roku 429) na jednom z ostrovů Lérins u pobřeží jižní Francie. V 5. – 6. století se tak Provence stává jedním z velkých ohnisek christianizace, odkud se kláštery šířily dále na sever.¹⁸¹

7.2 Sociální péče a pomoc v raném středověku (5. – 10. století)

Po zániku západořímské říše roku 476 se poměry v obou částech raně středověké Evropy výrazně lišily. Zatímco na východě vzniká centralizované Byzantské císařství, pokračující v dřívějších tradicích, v západoevropském civilizačním okruhu je doba stěhování národů v 5. – 7. století obdobím úpadku, nájezdů a usídlování barbarů, kteří na troskách říše západořímské říše vytvářeli první barbarské státy. Namísto jednotného právního systému v nich vzniká řada rozdílných zákoníků, rozvrat komunikací a obchodní sítě vede k úpadku měst a útěku jejich obyvatel na venkov. Tyto procesy probíhají s různou intenzitou, takže kupř. jižní Francie je do poloviny 7. století stále oblastí plnou kvetoucích měst, jako byla Marseille či Arles, jejichž význam začíná upadat teprve po roce 670, kdy se těžiště přepravy lidí i zboží přesunuje na atlantické pobřeží mezi Seinou a Rýnem. V této době se z biskupů a mnichů „stali vládcové rozvráceného světa obdařeni mnoha funkcemi: ke své náboženské roli přidali roli politickou, vyjednávající s barbary; roli ekonomickou, rozdělující potraviny a almužny; roli sociální, ochraňující chudé proti mocným...“.¹⁸²

¹⁸⁰ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 39. – KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 39. – MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální...*, s. 88. – LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého mnišství*. Praha: Vyšehrad, 2001, s. 9-15.

¹⁸¹ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 19-20.

¹⁸² LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s.46-47, 53 (citace).

Pro 8. – 10. století jsou příznačné snahy o sjednocení Evropy, které J. Le Goff nazývá „pokusy o germánskou organizaci“. Je to období, kdy je pod vládou karlovske a v desátém století otonské dynastie znovu oživena myšlenka říše římské, „římský sen“ však končí roku 1000. Realitou naopak zůstávají zárodky pozdějších feudálních států, které vznikly při dělení karolinské říše v roce 843: říše západofrancké, z níž vznikla Francie, východofrancké, z nichž vznikne Německo, Itálie, která zůstává královstvím, i dalších přechodných útvarů později ve středověku zanikajících (Akvitánie, Burgundsko aj.). Tato zápasící a měnící se Evropa musí čelit nájezdům Normanů, kteří se postupně zmocňují Anglie a severní Francie, ze severu a muslimů, kteří se pevně usadí na Pyrenejském poloostrově z jihu. Naproti tomu výboje Karla Velikého směřující proti pohanským Sasům, Slovanům i Avarům zakládají více než tisíciletou německou expanzi východním směrem, odražení vpádu Maďarů v 10. století dalo vzniknout silné otonské dynastii.¹⁸³

Sociální pomoc a péče v Byzanci plynule navázala na dřívější tradice, což v 6. století zakotvil i kodex císaře Justiniána (asi 482 -565), který mj. přenesl všechna práva k „pohozeným“ dětem na jejich pěstouny, zavedl u soudů obhájce chudých (*procuratores pauperum*) a ponechal péči o chudé v kompetenci biskupů.¹⁸⁴

Také na Západě byla charitativní činnost záležitostí církve, která měla v modelu středověkého křesťanství zprostředkovatelskou roli mezi bohatými a chudými, situace zde však byla komplikovanější. Církev zůstávala po celý středověk hlavním adresátem almužen a darů, z nichž byla hrazena charitativní činnost, a k jejichž poskytování vybízely církevní autority. Ty měly v podstatě dvojí podobu: jednak se jednalo o příjmy z příležitostných darů a sbírek i pravidelných dávek pro církevní instituce, z nichž byla čtvrtina až třetina určena pro chudé, jednak o různé donace a fundace, které dostávaly především kláštery formou peněz i nemovitostí, z jejichž výnosů se měla hradit sociální péče o nemocné a chudé.

Už na přelomu 5. a 6. století bylo podle Řehoře Velikého (sv. Řehoř, asi 540-604) zvykem, že papežská stolice nařizovala vysvěceným biskupům, aby se každý dar rozdělil na čtyři díly: „jeden pro biskupa a jeho domácnost, protože musí přijímat a pohostiti lidi potřebné; druhý pro klérus; třetí pro chudé; čtvrtý pro udržování a opravu kostelů.“

V Galii (dnešní Francie) připadaly dvě třetiny chudým a třetina klerikům a mnichům, v chudších místech se příjmy dělily na polovinu; tuto praxi potvrdil pro říši Karla Velikého

¹⁸³ Tamtéž, s. 59-74.

¹⁸⁴ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 30.

roku 810 církevní sněm v Cáchách.¹⁸⁵ V důsledku politických i ekonomických změn a venkovského charakteru společnosti se však těžiště církevní charity v 6. a 7. stol. přesouvá z diecézí do farností jako menších správních jednotek, tvořících se postupně uvnitř diecézí, u biskupských chrámů pak péči o chudé často přejímala kanovnická kapitula.¹⁸⁶

Poté, co rozpad komunikačních sítí a spojů změnil většinu západní Evropy v „primitivní svět tradiční venkovské civilizace, zakotvený v pravěku“, byly hlavními centry civilizace venkovské kláštery, které udržovaly kulturu a vzdělanost, řemeslnické i umělecké techniky a byly ohnisky ekonomického i duchovního dění venkovského světa. Dominantní postavení klášterů, jejichž význam, zvláště od 9. století, stále rostl, přitom dle J. Le Goffa „svědčí o nejistotě středověké západoevropské civilizace, civilizace izolovaných bodů, kulturních oáz uprostřed „pustin“, hvozdů a polí ležících ladem nebo venkova sotva dotčeného klášterní kulturou.“¹⁸⁷

Už v pravidlech prvého západního mnišského řádu – řeholi benediktinů, která je pravděpodobně dílem sv. Benedikta z Nursie (asi 483-543), působícího asi od roku 529 v klášteře v Monte Cassinu, se v jednom z článků ukládá řeholníkovi, který měl na starosti hmotné potřeby v klášteře (*cellarius*), péči o nemocné, chudé děti i všechny přicházející hosty.¹⁸⁸ O tři století později Adalhard (752-826), synovec franckého krále Karla Velikého korunovaného roku 800 na římského císaře a opat významného benediktinského kláštera Corbie v Pikardii (dnešní francouzský departement Somme), napsal: „Zapřísahám všechny, kdo budou představenými v tomto klášteře, aby při štědrosti a rozdílení hleděli spíše na vůli Boží než na chudičky náš příklad... Zařídili jsme, aby se každodenně v hospici chudých rozdalo čtyřicet pět chlebů, každý půlčtvrté libry váhy, a pět bochníků sýra... Přijde-li pocestných více, vrátný se postará o to, čeho je třeba.“¹⁸⁹

¹⁸⁵ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 34, 54.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 36, 54.

¹⁸⁷ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 132

¹⁸⁸ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 31. O autorství benediktinské řehole se vedou spory. LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 132 a 415.

¹⁸⁹ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 55 (citováno podle RATZINGER, G. *Geschichte der kirchlichen Armenpflege*. Freiburg i. B. 1884, s. 80). Klášter v Corbie založený r. 657 byl v 9. století větší než opatství v Tours a Saint-Denis a Adalhard patřil roku 822 k zakladatelům kláštera Nová Korbea (lat. Corbeia Nova, něm. Fürstabtei Corvey) na řece Vezere v Saském vévodství (dnešní Severním Porýní – Vestfálsko). Srov. [online] (citováno 31. 8. 2012) Dostupné na: http://cs.wikipedia.org/wiki/Kl%C3%A1%C5%A1ter_Corbie. Opatství v Corvey, existující do dnešních dní, bylo podle některých pramenů založeno bratrem Karla Velikého Walou a Adalardem a mnichy z Corbie pod záštitou císaře Ludvíka Pobožného. Pod vedením opata Warina dosazeného z císařské rodiny bylo vybaveno řadou výsad (např. právem razit mince) a v 9. století se stalo jedním z nejdůležitějších karlovských opatství. Protože mělo strategickou polohu na důležité severo-j jižní cestě zvané Hellweg, bylo častou zastávkou královských průvodů a působila zde řada slavných osobností. Srov. Nová

Příjmy benediktinských opatství v raném středověku pocházely především z pozemkového majetku, který získala bohatými dary od svých zakladatelů z řad panovníků a později rozšířila dalšími dary půdy od králů a příslušníků vyšší šlechty, část příjmů tvořilo také nájemné z nemovitostí získaných darováním či koupí v sousedních městech. Motivaci zakladatelů i pozdějších dárců, vycházející ze středověkého modelu pokání a spásy, vyjádřil až „neobvykle přímočaře akvitánský vévoda Vilém III. Pobožný roku 909 při založení jednoho z nejdůležitějších evropských klášterů v Cluny, z něhož vzešlo v 10. století hnutí za reformu benediktinské řehole: „Chtěje si zajistit vlastní spásu, dokud jsem toho schopen, shledal jsem doporučeníhodné, ba nanejvýše nutné, abych ze světských statků, jež mi byly propůjčeny, nějakou malou část odevzdal ve prospěch své duše... zdá se vlastně, že toho nemohu dosáhnout jinými vhodnějšími prostředky, než že podle přikázání Ježíše Krista „jeho chudé učiním svými přáteli“; a aby tento čin nebyl dočasný, leč trvalý, budu na své vlastní výdaje podporovati obec mnichů. A taková je má víra, že i když já sám jsem neschopen pohrdnouti věcmi, nicméně přijetím těch, kdo světa vskutku nedbají, a o nichž věřím, že jsou spravedliví, také já mohu dosáhnouti odměny spravedlivých.“¹⁹⁰

Tzv. kolektivní almužnictví jako základní forma sociální pomoci je už v 6. – 7. století zmiňováno u řady později svatořečených francouzských biskupů i u papeže Řehoře Velikého (540-604), který „denně pozval dvanáct chudých poutníků ke stolu, sám jim umýval ruce a nohy a sám jim při stole sloužil. Nepřestal, až byl pořízen dlouhý seznam všech chudých celého Říma, a staral se účinně, aby neměli nedostatku ani v potravě ani v šatstvu.“ Nutno podotknout, že v jeho případě charitativní aktivity určovalo přesvědčení o blížícím se konci světa, na který je třeba připravit co nejvíce křesťanů.¹⁹¹

Kolektivní almužnictví však bylo v raném středověku nejen součástí pohřebních obřadů a závětí vladařů a vyšší šlechty, ale i sociální politiky panovníků objíždějících zemi. Např. francouzský král Robert II., který zemřel roku 1031, údajně v každé své rezidenci rozdával chléb a víno 300-1000 chudých a v posledním roce svého života podporoval během postního období denně 100-200 chudých.¹⁹²

Korbea. [online] (citováno 31. 8. 2012) Dostupné na:

http://cs.wikipedia.org/wiki/Kl%C3%A1%C5%A1ter_Corvey.

¹⁹⁰ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého ...*, s. 71(citace),125-126.

¹⁹¹ VAŠEK, B.: *Dějiny křesťanské...*, s. 38. – LE GOFF, J.: *Kultura středověké...*, s. 465.

¹⁹² GEREMEK, B.: *Slitování a šibenice....*, s. 45.

Jeden z prvních pokusů upravit laickou péčí o chudé státním předpisem obsahují *kapitularia* (knihy výnosů, tj. soubory zákonů a nařízení) vydaná za vlády Karla Velikého, v nichž se ukládala lenním pánům povinnost starat se za všech okolností o své poddané. I. Tomeš v nich proto spatřuje „kořeny instituce *ratejny* – místa, kde se na statku soustředili ti, kdo nemohli již pracovat a potřebovali pomoc svého feudálního pána“; podle našeho názoru však příslušné nařízení z roku 806 mělo zamezit především potulné žebrotě a bylo namířeno proti zneužívání almužny povaleči a podvodníky.¹⁹³

Vedle almužnictví patřila k základním formám raně středověké sociální pomoci špitální péče. Špitály (z lat. *hospitale*, hospic) a útulky plnily řadu funkcí, a měly různou formu. Lze říci, že převládala kombinace útulku pro cizince či poutníky a pro chudé. Funkci útulku pro chudé přitom plnily jednak poskytováním útočiště na noc, přičemž malá část chudých zde trvale žila, jednak občasným nebo každodenním rozdáváním stravy.

Podle I. Tomeše církevní špitály vznikaly ve druhé polovině 8. století ve francké říši,¹⁹⁴ nicméně už od 5. století se objevují zařízení, u nichž nelze přesně stanovit, zda se jednalo o nemocnici, hospic pro poutníky či útulek pro chudé, nemocné a práce neschopné. Např. mezi nejvýznačnějšími raně středověkými „nemocnicemi“ se uvádí opatství sv. Remigia v Remeši v 5. století se 450 lůžky, opatství sv. Martina v Laonu v 6. století s 350 místy, nemocnice sv. Dionýsia u Paříže s 36 lůžky ze 7. století sedmého či arcihospital sv. Ducha v Římě s 1000 lůžky z 9. století. O nemocnici šlo jednoznačně v případě „domů Božích“ (franc. *Maison-Dieu*) či „hospitálů Božích“ (franc. *Hôtel-Dieu*), nazývaných podle toho, že v chudých byl symbolicky ošetřován Bůh. Už v 6. století existoval *Hôtel-Dieu* s tisíci lůžky v Lyonu, v roce 651 pak založil pařížský biskup Landerik další *Hôtel-Dieu* u katedrály Notre Dame, který údajně disponoval třemi a půl tisíci lůžek.¹⁹⁵ I když se v řeholi benediktinského řádu předpokládala jen péče o nemocné mnichy, také pečovatelskou praxi i provoz v zařízeních pro laiky zajišťovaly kláštery, které se za karolinské renesance v 9. století staly i

¹⁹³ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální ..., s. 88. – TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 141. Podle překladu B. Vaška zní text kapitula z roku 806, kanon 6, takto: „Stran žebráků, kteří se po vlastech potulují, přejeme si, aby každý z věřících svého chudého... živil a nedopustil, aby šel po žebrotě jinam; a kde takové přistihnete a nepracují svými rukama, ať se nikdo neopovázá jim něco poskytnouti.“ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 56 (citováno podle RATZINGER, G. *Geschichte...*, s. 208).

¹⁹⁴ TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 66.

¹⁹⁵ Blíže viz VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 56-64. – LEVICKÁ, J. *Náčrt dejin...*, s. 17. – Pařížský špitál údajně vznikl jako útulek pro chudé, byl jedinou budovou ve městě, která se rozkládala na obou březích Seiny (v jižní části ostrova Cité a na levém břehu Seiny) a její části spojoval most Pont au Double, a jedinou pařížskou nemocnicí do počátku 17. století. Wikipedie, otevřená encyklopedie, heslo *Hôtel-Dieu*. [online] (citováno 31.8.2012) Dostupné na: <http://cs.wikipedia.org/wiki/H%C3%B4tel-Dieu>

centry lékařského studia, takže se období od 5. do 10 století označuje jako „klasická doba tak zvané klášterní medicíny.“¹⁹⁶

V raně středověkých městech vznikají také první laická zájmová seskupení, věnující se částečně i sociálním problémům. Zatímco řemeslnické cechy a kupecké gildy byly v podstatě profesionální organizace, bratrstva byla sdružení náboženská, která do jisté míry přesahovala stavovské hranice a byla podporována církví. První zmínka o kupeckých gildách a „bratrstvech řemeslníků“ podle J. Le Goffa pochází z poloviny 9. století, počátky bratrstev však podle něj nejsou dobře známy a jejich vztahy k cechům nejasné.¹⁹⁷ Za prototypy náboženských bratrstev lze patrně považovat společenství řeholníků vznikající v 6. – 7. století u klášterů za účelem společných modliteb, později vznikala i nejrůznější bratrstva ke světským účelům.

SHRNUTÍ KAPITOLY

V prvních stoletích našeho letopočtu rozhodující roli v charitativní činnosti přejímá křesťanská církev. Sociální péče byla organizovaná biskupy v diecézích prostřednictvím jáhnů a vybraných vdov na základě pravidelných dávek i příležitostných darů a sbírek (např. *collekta*). Zpočátku byla určena zejména pro příslušníky křesťanských obcí, nicméně už ve 2. – 3. století směřovala její významná část mezi potřebné bez rozdílu víry (agapé, péče o nemocné a pohřbívání mrtvých v době epidemií, almužnictví) a měla hlavně ve velkých městech značný rozsah. Po legalizaci křesťanství počátkem 4. století se rozvíjí především ve východní části římského impéria různé formy ústavní péče a do sociální péče zapojují první kláštery cenobitského typu. V pozdějších staletích se tento typ klášterů rozvíjí především v západní a střední Evropě, kde se vedle farností stávají centry křesťanské charity. Jsou to benediktinské kláštery, které plní v raně středověké společnosti řadu ekonomických, kulturních i sociálních funkcí a jejichž úloha roste zejména od 8. století. V sociální oblasti jsou středisky tzv. klášterní medicíny, zřizují a provozují útulky, špitály a nemocnice pro poutníky, chudé a nemocné, jsou relativně stálými zdroji tzv. kolektivního almužnictví jako podstatné složky péče o chudé a nemocné, na níž věnují čtvrtinu až třetinu svých příjmů. Jejich prostřednictvím se na sociálních aktivitách formou darů, fundací a donací podílejí panovníci,

¹⁹⁶ WOODS, T. E. *Jak církev...*, s. 141.

¹⁹⁷ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 296.

šlechtici i církevní preláti, u nichž má jinak dobročinnost a almužnictví spíše náhodný a jednorázový charakter. Na přelomu 8. a 9. století se v kapitulariích Karla Velikého objevuje i ojedinělý pokus navázat péči o poddané ve franské říši na lenní systém, od 9. století se objevují první řemeslnické cechy a bratrstva i kupecké gildy jako prototypy pozdějších forem socioprofesní solidarity.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Vysvětlete pojmy: xenodochium, leproserie, fundace, cenobitské mnišství, agapé.
2. Charakterizujte formy zájmových sdružení, která nahradila v raném středověku collegia.
3. Co to bylo tzv. kolektivní almužnictví a jak se provádělo?
4. Jak byla v raném středověku zajištěna péče o nemocné?
5. Dokážete charakterizovat úlohu klášterů v raném středověku?

8 Rozvoj sociální péče ve vrcholném a pozdním středověku (11. – 15. století)

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Charakterizovat jednotlivé formy středověké sociální pomoci a sociální péče

Získáte:

- Znalost základní faktografie z historie sociální péče ve středověku
- Přehled vědomostí o historických formách sociální pomoci a péče v Evropě

Budete schopni:

- Vyložit vývoj veřejné i soukromé sociální péče ve středověku

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Hospodářský a populační růst, rozvoj měst, peněžní hospodářství, hladomory a epidemie „černá smrt“, první krize feudálního zřízení, tzv. ekonomie spásy, kolektivní a individuální almužnictví, špitály a útulky, úloha klášterů v sociální a léčebné péči, nové mnišské a rytířské řády, bekyně, specializovaná zařízení - leproserie, sirotčince a nalezince, útulky pro slepce a choromyslné, „stydliví chudí“, profesionální žebráci, postih falešných žebráků, pokusy o centralizaci chudinské péče ve městech, rozvoj cechů a bratrstev, náboženská a kajicnická bratrstva, špitální bratrstva, bratrstva slepců, bratrstva tovaryšů, represivní pracovní zákonodárství.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

V textu jsou stručně charakterizovány hospodářské a sociální poměry v západní Evropě v 11. – 15. století a nastíněn vývoj sociální péče v západní Evropě v tomto období. Pozornost je přitom věnována především vývoji dvou základních forem chudinské péče – almužnictví a špitální péči, jejich příjemcům i poskytovatelům. Blíže je objasněna charitativní činnost

nových mnišských řádů vznikajících v 11. – 13. století, pozornost je věnována i vytváření specializovaných léčebných a sociálních zařízení, přesunu těžiště chudinské péče i dalších sociálních aktivit do měst, úloze cechů, gild a bratrstev jako základních forem vzájemné solidarity v oblasti sociální pomoci i pronikání represivních a centralizačních prvků do systému městské chudinské péče v pozdním středověku.

8.1 Sociální struktura a změny společnosti v 11. – 15. století

Od poloviny jedenáctého století do roku 1200 zažívala západní Evropa období hospodářské a demografické expanze. Rozvoj vnitřního i mezinárodního obchodu a řemeslné výroby vedl k růstu měst a městské populace, zejména v severní Itálii a ve Flandrech, kde začíná být textilní výroba organizovaná na kapitalistickém principu, ale i v Porýní. Vzestup městského patriciátu a rozvoj vzdělání a vědy, který se projevoval zakládáním prvních univerzit, doprovázel růst gramotnosti mezi laiky a zvýšená kritická reflexe náboženských i sociálních problémů.

Hospodářský rozkvět byl podle J. Le Goffa pouze důsledkem rozvoje demografického. I když se pro období od konce desátého do poloviny 14. století udávají různé absolutní počty obyvatel, existuje shoda v tom, že se počet obyvatel více než zdvojnásobil, přičemž největší nárůst se asi uskutečnil kolem roku 1200, resp. mezi léty 1150 – 1250.¹⁹⁸ Středověké hospodaření je v podstatě zemědělské, založené na půdě, která poskytuje potřebnou obživu, tj. potravu, oděv a bydlení. Populační růst se stal zdrojem problémů, přelidněnou Evropu bylo třeba nasytit. Hlavním „lékem“ na přebytek obyvatelstva bylo získávání a rozšiřování zemědělské půdy, které začíná kolem poloviny 10. století (tzv. velké klučení, tj. kácení lesů). Přetrvávající tradiční zemědělství s dvojpolem a nedostatečným technickým vybavením, když růst výnosů „intenzivním hospodařením (trojpolem, hnojení, zdokonalené nářadí) byl, jakožto záměr, pouze sekundárním aspektem,“ to však nedokázalo. Evropskou společnost decimovaly epidemie a choroby, jejichž drtivý dopad umocňovala skutečnost, že značná část společnosti, především nižší vrstvy, byla ve špatném zdravotním stavu vzhledem k trvalé podvýživě, resp. existenci na její hranici, a častému hladovění. Hlad představuje jakousi pomyslnou hranici bídy, chápané jako stav biologického ohrožení lidské

¹⁹⁸ Podle J. C. Russella vzrostla populace v západní Evropě z 22,5 milionů kolem roku 950 na 54,5 milionů v roce 1348, podle M. K. Benneta ze 42 milionů kolem roku 1000 na 73 milióny v roce 1300, podle H. Schulze z necelých 30 milionů žijících v rozptýleném osídlení v 9. století na 80. miliónů počátkem 14. století. Srov. LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 242. – SCHULZE, H. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s. 33.

existence.¹⁹⁹ Spojení zdravotních problémů s bídou se projevovalo v permanentně se opakujících hladomorech, postihujících až na výjimky chudáky. Např. od počátku 11. do 20. let 13. století postihlo západní a střední Evropu jedenáct všeobecných hladomorů, které postihly zejména chudé a příslušníky nižších vrstvy).²⁰⁰

Střídání naturálního hospodářství hospodářstvím peněžním a rychlé znehodnocování mincí vede koncem 13. století ke snížení feudální renty. To je základem první krize feudálního zřízení ve 14. století, přibližně mezi léty 1320 – 1420, kdy podle B. Geremka je třeba hledat základy procesů formujících moderní společnost včetně změny postojů k otázce chudoby a bídy. Na přelomu 13. a 14. století se výrazně zvýšila rozdrobenost selských hospodářství i zadlužení vesničanů a začal neúměrně růst počet vesničanů neschopných samostatně hospodařit. Přesun od živočišné výroby k pěstování obilí znamenal snížení pestrosti stravy a rozšíření podvýživy. Na konci potravinové krize let 1315 – 1317, vedoucí k rozsáhlým hladomorům, začal pád cen obilí, zatímco ceny řemeslných výrobků začaly postupně narůstat. Populační růst se v první čtvrtině 14. století zastavil, zvýšila se intenzita sociálních konfliktů a povstání ve městech i na venkově.²⁰¹

Průběh společenské krize vyhrotila morová epidemie v letech 1348, „černá smrt“, při níž zemřela zhruba třetina evropské populace. Následovaly další epidemie a hladomory menšího rozsahu, takže úbytek počtu obyvatel se vyrovnal až kolem roku 1500. V období po „černé smrti“ se zkomplikovala situace na trhu práce, dramatické snížení nabídky pracovních sil vedlo k prudkému růstu mezd námezdních dělníků až do poloviny 15. století. Jak však ukázal B. Geremek, ani tato „sociální konjunktura“ neodstranila problém bídy a chudoby nižších vrstev.²⁰²

Určujícím rámcem života jednotlivce zůstávala podle J. Le Goffa kolektivita chápaná především jako příslušnost k rozsáhlé rodině, patriarchální nebo kmenové, která potlačuje individualitu jedince, vnucuje mu vlastnictví, odpovědnost, kolektivní činnost, ale zároveň

¹⁹⁹ Srov. GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 22. Autor upozorňuje, že slovo „bída“ má v běžném užívání v různých jazycích daleko drsnější konotace než „chudoba“, zásadní význam pro pochopení psychologických postojů k chudobě, resp. chudoby jako sociopsychologické problematiky má „dobová a prostorová podmíněnost významu pojmu chudoba“. Když zchudl šlechtic nebo měšťan, musel změnit styl života, pokud zchudl poddaný, znamenalo to ohrožení jeho fyzické existence.

²⁰⁰ Dokládá to jak orientační srovnání výnosů pšenice, které z indexu 2,7 v Annapes v roce 810 vzrostly v polovině 12. století na index 4 u statků patřících clunyjskému klášteru a pro 13. století je lze vyjádřit u statků winchsterského biskupství indexem 3,7, tak růst cen pšenice, jenž se mezi 1160 a 1339 v podstatě ztrojnásobil, což dokazuje „skutečnou cenovou revoluci.“ LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 228 (citace), 242 -243.

²⁰¹ LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 246. – GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 81-87.

²⁰² GEREMEK, B. *Slitování a šibenice ...*, s. 88-96.

mu poskytuje potřebnou ochranu, zázemí a služby. Základní buňkou západoevropské středověké společnosti byla venkovská rodina, „spíše agnátská než patriarchální“; kromě ní byl jedinec žijící na venkově z hlediska světské moci podroben různým panstvím, z hlediska církevního pak farnosti.

Součástí středověké kolektivity byl i naprostý nedostatek soukromí a samoty, které si mohli dopřát jen poustevníci nebo velmi bohatí lidé. Rolnické rodiny na venkově obývaly jen jednu místnost, často společně s hospodářskými zvířaty, měšťané žili v relativně malých a přeplněných domech, rytíři v sídlech zaplněných rodinou, správci, sousedy i služebníky.²⁰³

Prokázané služby a podrobenost jedněch druhými byly příznačné i pro zdánlivě rovnostářské útvary nebo organizované skupiny, jako jsou venkovské i městské obce, komuny, či jejich vnitřní struktury – cechy, gildy a bratrstva, zajišťující především ve městech hospodářskou, fyzickou a duchovní ochranu svým členům.²⁰⁴

V tomto kontextu je třeba nahlížet i na tradiční středověkou občinu, tj. společné vlastnictví a hospodaření na pozemcích patřících obci, zejména pastvinách a lesích. Občina jako významný ekonomický relikv rodového uspořádání fungovala v západní Evropě v podstatě do počátku novověku, resp. do počátku procesu ohrazování v Anglii ve 12. - 13. století, ale ve střední a hlavně východní Evropě přetrvávala v podobě obecních pastvin až do počátku minulého století.²⁰⁵

8.2 Almužnictví jako hlavní nástroj péče o chudé

Vývoj různých forem sociální pomoci a péče se ve středověku odvíjel od spojených problémů zdraví a nemoci, resp. fyzické či psychické nemohoucnosti, a bídy či chudoby. Od 11. století se v křesťanské etice chudoby postupně prosazuje protiklad mezi dobrovolným odříkáním, ztělesněným poustevníky podle modelu sv. Alexia nebo později žebravými mnichy podle vzoru sv. Františka z Assisi (1182-1226), a příkazem pomáhat chudým, projevujícím se nejčastěji v podobě almužnictví a almužen. Přitom se pohled na chudobu a postavení chudých v Evropě mění – zatímco zhruba do 10. století na ně společnost hledí s pohrdáním, v

²⁰³ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 118.

²⁰⁴ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 271-281. Agnátská rodina je zaměřena spíše na uchování majetku.

²⁰⁵ V tradiční středověké občině N. Johanisová shledává tři základní znaky pozdějších družstev: stírání rozdílů mezi spotřebitelem, investorem a výrobcem či poskytovatelem služeb, resp. mezi bohatými a chudými členy, demokratičnost rozhodování, a stírání rozdílů mezi „ziskovostí“ a „neziskovostí“, resp. mezi altruismem a egoismem. JOHANISOVÁ, N. *Kde peníze jsou služebním, nikoliv pánem. Výpravy za ekonomikou přátelskou přírodě a člověku*. Volary: Stehlík, 2008, s. 37.

11. – 14. století je oceňována duchovní hodnota chudoby, ovšem jako součást návratu k „evangelní církvi“ a výraz nesouhlasu s rozvojem zbožně-peněžních vztahů. Tato dobrovolná chudoba je ve vrcholném středověku považována za znak či výsadu církve na rozdíl od chudoby světské, založené na hmotném strádání, která nevede ke spáse a plodí specifické hříchy. „Světští“ chudí jako nositelé sociálního postižení jsou objektem podpory představující příležitosti ke spáse a zároveň ospravedlnění bohatství toho, kdo podporu uděluje. Vzniká tak „ekonomie spásy“, v níž má charitativní činnost vedle imperativu milosrdenství „ostentativní charakter a podobu spektakulárně organizované zbožnosti, ve které se demonstrace vlastní zbožnosti prolíná s vnějším vyjádřením společenské prestiže“.²⁰⁶

Středověké učení o křesťanském milosrdenství v charitativní politice 12. – 14. století potvrzuje spojení materiální nouze se sociální deprivací. V tomto kontextu se vedou spory o vhodnost žebravých řádů ve městech a roste potřeba rozlišovat mezi chudými. Už ve vrcholném a pozdním středověku se tak rodí základní rozdíl mezi „sociální péčí“ poskytovanou potřebným především v útulcích a „milosrdenstvím“ projevovaným almužnou žebrákům, o jejichž chudobě a potřebnosti existovaly často oprávněné pochyby.

Rozhodující roli v modelu středověkého křesťanství a sociální péče sehrávala až do 15. století církve. Pro období přibližně od 13. století je však příznačný pokles prostředků, resp. podílu příjmů věnovaných na charitativní účely ve farnostech i klášterech. V prvním případě šlo o odvody ve farnostech, takže se vlastně jednalo o povinnou dávku navíc pro farníky, z níž se prvek milosrdenství vytratil; paralelně s růstem farních výdajů přitom klesala charitativní činnost. Podobný trend lze sledovat u klášterů, které měly až do 13. století v charitativní činnosti rozhodující postavení. Péče o chudé sice byla dána řádovými stanovami i liturgickou praxí, ale světští dárci, jejichž okruh se ve 12. a 13. století rozšířil o bohaté měšťany, a donátoři ji nepovažovali vždy za dominantní a s růstem vnitřních klášterních výdajů se snižoval podíl prostředků vynakládaných na chudé.²⁰⁷

Je otázkou, do jaké míry se v tom promítla skutečnost, že s růstem klášterní byrokracie sílila ve 12. století decentralizace moci a rozhodování o ekonomických otázkách. Od 11. století existovala totiž ve všech významnějších benediktinských klášterech rozvinutá soustava tzv. obedenciářů (*obedience* – zvláštní úkol, který měl jmenovaný vykonat), jimž se přidělovala určitá část půdy, desátků i ofěr (darů). Tuto decentralizaci příjmů podporoval i zvyk donátorů

²⁰⁶ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 33-34.

²⁰⁷ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 48-49.

výslovně určit v závěti, na jakou sekci či činnost (např. almužnictví, infirmarium nebo hospic) je podpora určena. Řada opatství se v důsledku nadměrných výdajů a špatného hospodaření vážně zadlužila, proto se ve třináctém století přistoupilo k opětnému zavedení ústředních klášterních pokladen a každoroční kontrole účtů, které jimi procházely.²⁰⁸

Účinnost tohoto opatření z hlediska dobročinnosti je ale problematická, jak lze ukázat na příkladu benediktinského opatství Saint Denis u Paříže, které se v polovině 12. století stalo kultovním středem kapetovské říše. Na přelomu 13. s 14. století zde činily výdaje na péči o chudé pouze tři procenta z celkového rozpočtu, takže podpora udílená příležitostně především v době některých svátků a velkého půstu byla vypočítaná „tak trochu na efekt.“²⁰⁹ Nicméně tzv. kolektivní almužnictví dosahovalo už ve vrcholném středověku značných rozměrů. O jeho rozsahu svědčí např. údaje z clunyského opatství ve Francii, které na vrcholu moci koncem 11. století představovalo centrum mohutného klášterního impéria, zahrnujícího stovky podřízených a přidružených klášterů v celé západní Evropě. Při pravidelném rozdělování almužny se v Cluny rozdávalo maso stovkám chudáků, běžné stravování chudých u společného stolu, když si zde připomínali zemřelé mnichy, se týkalo posléze nejméně 10 000 osob za rok, jindy se u bran kláštera v některých svátečních dnech shromažďovalo 1500-2000 chudáků.²¹⁰

Úkol pečovat o chudé byl v klášteře svěřen almužníkovi, který jim rozdílel potraviny a poskytoval i jiné formy materiální pomoci. Almužník v Cluny měl pro svou činnost přidělenou část desátků z kostelů ve vlastnictví opatství a dle H. Lawrence se z „kuchyně mnichů každý den rozdílel chléb, víno a dvanáct plněných koláčů, z nichž každý vážil asi tři libry. O poslední neděli v předpostí byli všichni chudí, kteří měli zájem přijít, nakrmeni jídlem sestávajícím ze soleného vepřového.“²¹¹

Úkolem almužníka bylo ale i aktivní nabízení pomoci, např. ubytování pěším poutníkům a klerikům či vyhledávání potřebných v okolí kláštera. Např. Lafranc z Pavie (asi 1010 – 1089), převor a opat známého benediktinského kláštera v Le Bec-Hellouin v Normadii a od roku

²⁰⁸ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 119-120.

²⁰⁹ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 49.

²¹⁰ GEREMEK, B.: *Slitování a šibenice...*, s. 45.

²¹¹ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 120.

1070 arcibiskup z Canterbury, uložil almužníkovi tamního opatství, aby každý týden podnikl cestu po městečku a pátral po všech, kteří jsou nemocní a potřebují jídlo a léky.²¹²

Při rozdělování almužen u bran kláštera zastupoval almužníka často vrátný či strážný. V opatství Beaulieu ve 13. století měl vrátný nařízeno, „aby tři dny v týdnu rozdával těm, kteří žebrali u brány, bochníky chleba a zbytky jídla z refektáře a aby každou noc nabídnul ne více než třinácti chudákům pohostinství v klášterním hospici.“ Rozsah pohostinství se zvyšoval na Štědrý den a na Zelený čtvrtek, kdy měl každý z chudáků dostat navíc jednu penny. Almužník však nařídil rozlišovat „mezi chudými, kteří si almužnu zaslouhují, a těmi, kteří nikoli: vrátnému bylo řečeno, aby v době sklizně každodenní milodar rozdíl jen těm, kteří nemohou pracovat – lidem nemocným a starým, nedospělým hochům a zbožným poutníkům. Nebyl-li zrovna hladomor, neměly nic dostat ani ženy, o nichž se mělo za to, že jsou prostitutky.“²¹³

Klášterní almužny obvykle tvořily potraviny (chléb, pivo nebo víno, příležitostně část z klášterních jídel o různých výročních) a staré šaty. Drobné peníze byly rozdělovány s potravinami jen výjimečně, zejména v časech nouze a hladomorů, kdy se do charitativních činností zapojovali světští i církevní magnáti. Např. flanderský hrabě Karel Dobrý (asi 1084-1127) se za hladomoru v roce 1125 „pečlivě staral o chudé všemi prostředky, rozdíl almužny ve městech i ve vsích, které mu patřily, buď osobně, nebo skrze své úředníky. Den co den živil v Bruggách sto chudáků, přiděloval jim každému pecen chleba od předvelikonočního postu až do nové sklizně. Stejná opatření učinil ve svých ostatních městech.... Každého dne dal na svůj vlastní stůl donést potravu pro sto třináct chudáků... Ve všech městech a vsích, jimiž projížděl, se k němu den co den tlačil zástup lidí, a on mezi ně vlastníma rukama rozdělával potraviny, peníze a šaty.“²¹⁴

Současně ale přijal celou řadu opatření ke zlepšení zásobování (nařídil polovinu osevní plochy věnovat výživnějším luštěninám, zakázal výrobu obilného piva, nařídil péci chleba z ovesné mouky, aby chudí měli aspoň chleba a vodu, stanovil pevnou cenu vína, aby zamezil šmelině), v nichž J. Le Goff spatřuje „jeden ze vzácných středověkých pokusů překonat pouhou dobročinnost vyživovací politikou.“²¹⁵

²¹² Tamtéž, s. 120. – Po kom se jmenujeme. Encyklopedie křesťanských jmen. 28. května. Libri 2002 [online] (citováno 31. 8. 2012) Dostupné na: <http://www.libri.cz>. Srov. též:

http://wikipedia.infostar.cz/ab/abbey_of_bec.html

²¹³ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 120.

²¹⁴ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 232, 244.

²¹⁵ Tamtéž, s. 232.

Do těchto jednorázových pomocných akcí v době katastrof se zapojovali i představitelé vysokého kléru: biskup bamberský v době nové sklizně v létě 1125 dával chudým „denár a srp, pracovní nástroj a podporu“, biskup Meinwerk z Paderbornu nakoupil v době velkého hladomoru roku 1205 v Kolíně nad Rýnem dvě lodě pšenice, nechal ji dovézt do nížiny a rozdělit chudákům.²¹⁶

Na druhé straně již zmíněný Karel Dobrý v roce 1125 přísně zakročil proti převorovi kolegiátního kostela Svatého Donatiana a jeho bratru rytíři Lambertovi ze Straetu, kteří skoupili veškeré dovezené i místní obilí na trhu za nízké ceny a prodávali tak draho, že si je chudí nemohli koupit. „Vytkl jim jejich nelidskost a krutost, a když se vymlouvali a křivě přísahali, obilí zabavil, převzal vůči kostelu i lidem Lamberta vyživovací povinnost a nařídil „Tammardovi, svému almužníku, aby otevřel všechny převorovy a Lambertovy sýpky, prodal obilí za poctivou cenu lidu, ale aby je pro lásku Boží rozdělil chudým a nemocným....Když bylo obilí rozděleno, nouze přestala, obilí stačilo městům Bruggy, Ardenburg a Oudenberg na jeden rok.“²¹⁷

Masový charakter almužen vedl od 13. století, zejména ve velkých městech, ke snahám zamezit jejich zneužívání. Už kolem roku 1240 se u anglického královského dvora rozdávaly chudým cínové odznaky, které jim zabraňovaly získat při jedné příležitosti opakovaně almužnu. Florentské bratrstvo Or San Michele, které ve 14. století rozdělovalo třikrát až čtyřikrát týdně podporu šesti až sedmi tisícům chudáků a pravidelně pečovalo asi o tisíc chudých, pořizovalo seznamy chudáků, jimž se vydávaly odznaky s vyraženými čísly a dalšími údaji (*polizza*), opravňující k podpoře nejen obyvatele města, ale zvláště v dobách epidemií a neúrody i širokého okolí.²¹⁸ Současně je třeba připomenout, že ve 13. století se prostřednictvím žebravých (*mendikantských*) řádů, především františkánů a dominikánů (viz níže), rozšířil ve městech princip individuálních almužen a dobročinných sbírek.

Všechny tyto změny vedly k tomu, že v pozdním středověku se mezi příjemci almužen diferencuje a roste počet skupin chudých, které získávají trvalou podporu. Systematicky byli podporováni chudí využíváni k liturgickým účelům, např. společnému stolování či symbolickému mytí nohou, tzv. „stydliví chudí“, pocházející z vyšších či středních vrstev, kteří přišli o majetek, nebo určité množství chudáků trvale žijících ve špitálních útulcích.

²¹⁶ Tamtéž, s. 233, 236,

²¹⁷ Tamtéž, s. 233-234.

²¹⁸ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 46-47. Kupř. v seznamu z března 1347 byli zapsáni lidé z 223 vesnic v okolí Florencie.

V Nizozemí se v 15. století objevila praxe zakupování doživotních almužnických rent, představujících jakýsi prototyp starobního důchodu.²¹⁹ Jisté formy sociální pomoci byly vytvořeny v rámci zvykového práva i na venkově. Jak uvádí B. Geremek, v Anglii starým pachtýřům, kteří neměli děti, zůstávala část půdy, přičemž povinnost obdělávat přecházela na nového nájemce, a vdovy až do nového sňatku neplatily za převzetí hospodářství. Zároveň však dospívá k závěru, že sociální pomoc chudým kryla jen mizivou část životního minima. Dokládá to příkladem z Gentu, kde kolem roku 1330 místní chudí, podporovaní farní charitativní institucí, tzv. stolem svatého Ducha, dostávali ročně asi dva a půl kilogramu chleba.²²⁰

Rozšíření systému přidělovaných odznaků v řadě pozdně středověkých měst svědčí také o tendenci podporovat pouze ty chudé a hendikepované, kteří nejsou schopni se sami uživit. Byla to reakce na masový příliv potulných žebráků putujících od města k městu, od jednoho špitálu a útulku k druhému, jejichž nárůst souvisel s první velkou krizí feudalismu ve 14. století. Koncentrace špitálů ve městech, kde plnily především funkci dočasného útočiště žebráků, kteří se sem stahovali z ulic, a místa, kde se rozdělovala strava, vedla od konce 14. a zejména v 15. století k snahám o jejich využití k centralizaci chudinské péče; špitály se však přílivu žebráků, zvláště potulných, bránily.

Část žebráků ve městech se přitom postupně profesionalizovala a města se je snažila kontrolovat. Např. v Norimberku zavedli již v roce 1370 první almužnický řád, podle něhož na žebráky dohlížel městský úředník, který měl povolovat trvalé žebrání ve městě jen potřebným. O století později se v augsburských berních pramenech objevuje mezi necelými pěti tisíci obyvatel stovka žebráků, kteří platili stejné daně jako nejnižší příjmová skupina nádeníků. K prvním pokusům o administrativní centralizaci patřilo také zorganizování komory chudých roku 1458 v Antverpách, která měla charakter světské dobročinné organizace navazující na farní charitativní instituci, tzv. stoly svatého Ducha, a používala k identifikaci žebráků již zmíněné kovové odznaky.²²¹ Ve 14. a 15. století se rozšířily i korporativní organizace žebráků, zejména slepců, v podobě náboženských bratrstev, jejichž stanovy v

²¹⁹ Tamtéž, s. 50.

²²⁰ Tamtéž, s. 77.

²²¹ Tamtéž, s. 52.

Barceloně, Valencii aj. obsahovaly solidární a svépomocné prvky, k nimž patřilo půjčování průvodců, pomoc nemocným nebo podíl na získaných almužnách.²²²

8.3 Špitály a mnišské řády

Velký rozvoj charitativních institucí v západní a střední Evropě přichází ve 12. – 14. století a jeho kořeny můžeme hledat jak ve snahách o „evangelní církev“, tak o řešení hospodářských problémů i důsledků epidemií a hladomorů. Kupř. v pařížské oblasti většina špitálních fundací (fundace - majetkový základ věnovaný k nějakému společenskému účelu, nadace) vznikla mezi lety 1175-1300, zakládání špitálů v Ypres ve 13. století se časově kryje s roky přechodných hospodářských potíží atd. Ve 12. a 13. století se rozrostla síť církevních špitálů, hospiců a útulků podél nejdůležitějších evropských poutních, ale i obchodních tras, spravovaných často rytířskými bratrstvy či řády dohlížejícími na bezpečnost poutních. Zvláště důležité byly hospice a útulky ve vysokých horách, v alpských průsmycích či liduprázdných pohraničních i vnitrozemských lesích. K nejznámějším patřily hospice založené sv. Bernardem z Menthonu v polovině 11. století na Velkém Svatém Bernardu a Malém sv. Bernardu v nadmořské výšce 2472 a 2188 metrů, hospic v Engelhardzell u Dunaje pod Pasovem nebo v Aubracu v lesích střední Francie.²²³

Od 13. století rostl význam špitálů a útulků ve městech, zřizovaných a spravovaných na vlastní náklady církevními i jinými bratrstvy, která se podílela i na almužnictví.²²⁴ Kupř. v polovině 11. století bylo založeno obchodnické bratrstvo z italského Amalfi v Jeruzalémě, mající za úkol „starat se o nemocné spoluobčany, kteří se zdržovali ve městě, a v první řadě podporovat spoluobčany, kteří cestovali do ciziny za svými obchody. Amalfští měli obdobná zařízení i v Antiochii a v Konstantinopoli, ale i v některých jihoitalských přístavních městech.“²²⁵

V židovských komunitách, sídlících v oddělených městských čtvrtích, ghettech, plnily funkce špitálů obecní útulky a ošetrovny (*hekdeš*) určené pro poutní, chudé a nemocné. Sociální

²²² Tamtéž, s. 53-58. Podle J. Levické jako první v Evropě „pravdepodobne“ vzniklo v roce 1454 „Bratstvo telesne postihnutých, slepých a iných ľudí“, neuvádí však kde. LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín ...*, s. 18.

²²³ VAŠEK, B. : *Dějiny křesťanské ...*, s. 69.

²²⁴ Tamtéž, s. 32,77. – TOMEŠ, I.: *Sociální politika: teorie ...*, s. 44. Podle německé literatury vzniklo např. ve Florencii ve 13. století na 30 špitálů, v Kolíně n. Rýnem 11 a ve 14. století dalších 13, které B. Vašek sice všechny řadí mezi tehdejší nemocnice či léčebná zařízení, to však není pravděpodobné. VAŠEK, B. : *Dějiny křesťanské...*, s. 61.

²²⁵ WALDSTEIN-WARTENBERG, B. *Řád johanitů...*, s. 99.

péči a pomoc zajišťovaly v první řadě rodiny s podporou židovských obcí, které v případě potřeby „přebíraly péči o osamělé, chudé a nemocné, staraly se o chudé studenty i učence, zajišťovaly výbavu chudých nevěst a žen v šestinedělí, pečovaly o sirotky a staraly se o vykoupení židů, kteří upadli do zajetí.“²²⁶

Intenzivní zakládání špitálů vedlo k tomu, že se pod tímto názvem skrývaly různé typy útulků. Kupř. florentský autor ze 14. století rozlišoval *syndochium* pro přijímání chudých a poutníků, *procotrophium* pro výživu chudých, *gerontocomium* čili starobinec, *orphanotrophium* neboli sirotčinec, *brephotrophium* pro obživu dětí a další zařízení. B. Geremek soudí, že tato specializace odpovídala skupinám chudých, kterým se v nich dostávalo „ústavního zabezpečení“, tj. trvalé podpory a obživy.²²⁷ Připomeňme i „záchranné domy“ pro prostitutky, které jsou doloženy už ve dvacátých letech 13. století ve Wormsu a Štrasburku, později např. v Erfurtu, Řezně, Marseille, Benátkách ad.²²⁸ Srovnáme-li uvedenou typologii špitálů s členěním dobročinných institucí na sklonku starověku (viz 6. 1.), můžeme konstatovat, že kategorie chudých, jimž je systematicky pomáháno, se příliš neliší.

Ve středověké společnosti však nebyla tato zařízení rozšířená stejnou měrou. Kupř. specializovaná zařízení pro sirotky a opuštěné děti, *orphanotrophia* a *brephotrophia*, tj. sirotčince a nalezince, byla patrně až do 15. století spíše sporadickou záležitostí. Tyto děti byly umísťovány ve všeobecných špitálech, protože však podle B. Vaška „otázka pohozených dětí nejvíce bila do očí, záhy se setkáváme v nejrůznějších místech s nalezinci: ve Florencii, v Paříži, ve Frýdburku, v Ulmu atd.“ Současně autor konstatuje různorodost právní úpravy péče o opuštěné děti, ukládající tuto povinnost farnostem, obcím nebo státním úředníkům. Tato situace však podle našeho názoru odpovídá až 16. a 17. století, v pozdním středověku se jednalo především o povinnost farností, jak ostatně potvrzují i Vaškem citované stanovy Hôtel-Dieu-le Comte v Troyes.²²⁹

Svá tvrzení však autor nijak časově neurčuje, takže zůstává otázkou, kdy vlastně zmiňované nalezince či sirotčince vznikaly. Ve Florencii tomu tak nepochybně bylo již ve 14. století, stejně tak v Benátkách (viz níže) a patrně i v Paříži či dalších velkých městech, nicméně podle

²²⁶ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 33

²²⁷ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 50-51.

²²⁸ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, s.71.

²²⁹ Tamtéž, s. 68. S odvoláním na LALLEMAND, L: *Histoire de la Charité, vol. III. Paříž 1902-1912*, s. 138, pak cituje ze „stanov“ Hôtel-Dieu-le Comte v Troyes: „Děti nalezenců v našem domě nepřijímáme, kdybychom je přijímali, nahrnulo by se nám tolik dětí, že by na to nestačily naše prostředky; a tato péče o nalezence není povinností naší, nýbrž farností“.

J. Le Goffa se s nalezinci „téměř nesetkáváme“ před 15. stoletím.²³⁰ Na druhé straně lze jen těžko uvěřit, že první evropský sirotčinec vznikl až roku 1520 a další v Augsburgu v roce 1577,²³¹ protože hranice oběma skupinami opuštěných dětí byla v mnoha případech nejasná a zvláště ve velkých městech museli tento problém řešit už v pozdním středověku. Dokládá to i příklad milánského hospitálu Santa Maria della Scala, kde v prosinci 1508 museli řešit problém, jak uživit na 1200 dětí, mezi nimiž byli nepochybně i sirotci.²³²

Určitá specializace se postupně prosazovala i při poskytování léčebné péče, i když nadále převládala polyfunkčnost špitálů. Ta se ostatně projevovала i v instituci *infirmaria*, což byl vlastně jakýsi vnitřní „klášter v malém“, plnící funkci nemocnice pro mnichy, ale i stálého penzionu pro příliš staré a slabé a poskytující i ubytování představenému kláštera, pokud pro vysoký věk či ze zdravotních důvodů odešel na odpočinek. Do pravomocí infirmáře, který je spravoval, patřila i ubytovna pro chudé poutníky, kteří přišli pěšky.²³³

Kláštéry zůstávaly i nadále centry lékařství, u nichž vznikaly i nové velké špitály, sloužící zjevně především k léčení chudých nemocných, především ve velkých městech (např. v 11. století hospital v Chartres s 234 lůžky, ve 12. století v Dijonu s 540 lůžky, ve 13. století Santa Maria Novella ve Florencii s 1200 lůžky či v 15. století lazaret v Miláně s 520 lůžky).²³⁴

Vedle nich se ale objevují i první specializované ústavy pro nemocné a hendikepované, vyžadující speciální péči. K nejstarším nepochybně patřila zařízení pro slepce. J. Levická zmiňuje útulek pro oslepené vojáky v Hospic des Quinze – Vingts, zřízený francouzským králem Ludvíkem IX. v roce 1254. Podle B. Vaška v něm žilo na 300 mužů i žen, nebyl však první na francouzském území: už v 11. století založil Vilém Dobyvatel čtyři ústavy pro slepce v Cherbourgu, Rouenu, Baveux a Caen, ve 12. století pak vznikla „kongregace slepců“ v Paříži. Další druh specializovaných zařízení, ústavy pro choromyslné, se podle něj objevuje až v pozdním středověku. V roce 1375 byl založen ústav v Hamburku, v první polovině 15.

²³⁰ Souviselo to podle něj s tím, že „utilitární středověk, nemající čas na to, aby měl s dítětem útrpnost nebo se mu obdivoval, dítě téměř nevidí....děti ve středověku neexistují, jen malí dospělí... LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 277.

²³¹ LEVICKÁ, J.: *Náčrt dějin...*, s. 18.

²³² VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s.68, podle LALLEMAND, L: *Histoire... III*, s. 147.

²³³ V časech přísné observance (striktního dodržování řeholních pravidel) bylo infirmarium jediným místem v klášteře, kde se mohlo podávat maso. K ubytování bohatých poutníků sloužil, zejména ve velkých opatstvích, dům pro hosty, který řídil mistr hostů a byl „podle měřítek jedenáctého století – prvotřídním hotelem nabízejícím ubytování, stravu a ustájení pro koně nepřetržitému proudu návštěvníků, mezi nimiž byli preláti, panovníci i příslušníci vyšší šlechty.“ Např. v Cluny byl pro tyto účely vybudován palác se 45 lůžky pro mužské hosty a 30 lůžky pro jejich dámský doprovod. LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 121.

²³⁴ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, 61, podle starší práce TOLLET, G. *Les édifices hospitaliers*. Paris 1892, s. 199.

století vznikaly ústavy v Itálii a Španělsku, ve druhé v Německu, a opět se jednalo především o velká města, jako byla Valencie, Sevilla, Milán či Lübeck.²³⁵

Léčebnou i sociální péči ve špitálech často zajišťovaly nové mužské i ženské řády, které vznikaly od konce 11. století a postupně se specializovaly na různá odvětví sociální a léčebné péče. V roce 1095 ve Francii jako reakce na epidemii „horké nemoci“ způsobené námelem ze žita, kterou údajně léčily ostatky sv. Antonína a získala přezdívku „oheň sv. Antonína“, vznikl řád antonitů, poskytujících ve svých hospicích útulek zejména nemocným se svědivými záněty. Zhruba ve stejné době vznikl v Jeruzalémě řád sv. Lazara, který později přenesl své ústředí do Boigny u Orleans, pečoval hlavně o malomocné a na vrcholu své činnosti spravoval na tři tisíce leproserií v Malé Asii a západní i střední Evropě. Když v 15. století malomocenství postupně vymizelo, ztratil řád své opodstatnění a papež Inocenc VIII. předal roku 1490 jeho statky johanitům.²³⁶

Otevření velkého špitálu v Montpelliers s 500 lůžky ve 12. století koresponduje se vznikem tamního zbožného bratrstva sv. Ducha v roce 1160, které se změnilo v ošetrovatelský řád věnující pozornost péči o opuštěné děti, v jehož stanovách z roku 1213 se nachází i překvapivě moderní ošetrovatelské ustanovení: „Pro novorozeňata pocestných žen, narozená v nemocnicích Ducha svatého, ať jsou připraveny malé kolébky, aby spala odděleně sama, aby se jim nestalo nějaké neštěstí.“²³⁷

Počátek křížových výpravy proti muslimům ve Svaté zemi vedl ke vzniku specifické kategorii rytířských řádů mnichů – vojáků, které se záhy rozšířily po celém evropském kontinentu. V relativně krátké době po dobytí Jeruzaléma v roce 1099 první křížovou výpravou vznikají počátkem 12. století dva nejmocnější z nich. Templářský řád byl od počátku válečnický zaměřený a prostřednictvím výbojů i půjček brzy získal ohromnou moc a bohatství, které se stalo na počátku 14. století příčinou jeho likvidace.²³⁸

Naproti tomu špitální řád sv. Jana Jeruzalémského, jenž se postupně vyvinul z bratrstva založeného v polovině 11. století kupci z Amalfi u špitálu sv. Jana Slitovníka spravovaného

²³⁵ LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín ...*, s. 18. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, s. 67, kde s odvoláním na LALLEMAND, L: *Histoire... III*, s. 129-134, zmiňuje bez přesnější datace ještě středověké ústavy pro slepce v Padově, Hannoveru, Tournai a jinde, ústavy pro choromyslné pak ještě ve španělské Zaragoze či německém Bamberku a Esslingen.

²³⁶ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, 67, opět s odvoláním na LALLEMAND, L: *Histoire... III*, s. 229-299, a další, zejména německé autory.

²³⁷ Tamtéž, s. 61. Citováno podle MEFFERT, F. *Caritas und Krankewesen bis zum Ausgang des Mittelalters*. Freiburg i. B. 1927, s. 224. Současně B. Vašek zmiňuje podobná ustanovení ve stanovách johanitů z roku 1187, kteří tedy byli průkopníky tohoto opatření, nebo pozdější kánon synody v Yorku z roku 1367.

²³⁸ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 207-214.

benediktiny, hrál významnou úlohu v léčebné i sociální péči. Po dobytí Jeruzaléma se špitální bratrstvo rychle rozvíjelo, špitál byl zasvěcen sv. Janu Křtitelovi a roku 1113 byla bullou papeže Paschala II. potvrzena nová řehole. Řád zůstával zprvu i nadále dobročinnou organizací zasvěcenou péči o nemocné a chudé, kterou tvořili klerici a laičtí bratři, to se však změnilo nástupem nového administrátora špitálu Raimunda de Puy roku 1120. Ten především vydal nový řád správy nemocnice, který se stal vzorovým modelem charitativní služby a péče o nemocné po celý středověk. Zároveň ale padlo rozhodnutí převzít i vojenské úkoly a rozšířit řád o profesionální válečníky, k čemuž došlo zřejmě roku 1123. Nová řehole schválená roku 1137 stanovila již také povinnost ochraňovat věřící a poutníky a bránit Jeruzalém před muslimy. Úkoly řádu se podstatně rozšířily, johanité se stali vedle templářů nejdůležitější vojenskou silou ve Svaté zemi, z ochrany poutníků se vyvinul institut ochranného doprovodu na silnicích napřed do Jeruzaléma a později do poutních míst po celé Evropě. S tím souviselo „zřizování opěrných bodů ve formě věží a hradů, ubytoven ve městech a v horských průsmycích, a nakonec i nemocnic a domovů ve městech.“²³⁹

Na počátku 12. století vznikají první pobočky řádu v jihoitalských přístavech, kde přejímá zařízení bratrstva z Amalfi, ve 30. letech proniká řád na Pyrenejský poloostrov, kde jim Alfonso Aragonský (asi 1073-1134) věnoval třetinu své půdy, a v polovině 12. století, kdy vznikají první řádové komendy v Německu, má již řád vybudovanou síť špitálů, útulků a nemocnic (charitativních a léčebných ústavů) po celé Evropě. Na sklonku 13. století, kdy jsou křesťané vytlačeni z Palestiny, řád odchází na Kypr a poté na Rhodos, kde vytváří suverénní stát a s úspěchem odráželi nájezdy pirátů i invaze muslimů. Stejně úspěšně však rozvíjeli svoji lékařskou praxi a péči o nemocné. Na rozdíl od templářů, jejichž majetek po likvidaci řádu johanité zčásti převzali, nikdy nepustili za zřetele provozování špitálů a jejich personální obsazení a získali tak trvalou společenskou funkci, která umožnila existenci řádu až do současnosti.²⁴⁰

Také řád německých rytířů byl původně špitálním řádem. Během třetí křížové výpravy při obléhání hradu Akkonu (dnes Akko, město v Galilei v severním Izraeli) založili v roce 1190 brémští a lübecktí kupci působící v řádu johanitů polní špitál pro poutníky do Svaté země.

²³⁹ WALDSTEIN – WARTENBERG, B. *Řád johanitů...*, s. 102.

²⁴⁰ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 211-213. – WOODS, T. E., Jr. *Jak katolická...*, s. 142-143. – Maltézský řád. [online] (citováno 31. 8. 2012) Dostupné na: http://cs.wikipedia.org/wiki/Malt%C3%A9zsk%C3%BD_%C...

Bratrstvo (*confraternitas*), které se o něj staralo, pověřil papež Inocenc III. (asi 1160-1216) roku 1199 bojem proti pohanům, a postupně se přeměnilo v samostatný rytířský řád, který měl zpočátku sídlo v Akkonu a sdružoval německé rytíře, působící dosud mezi frankofonními johanity. Už počátkem 13. století se však řádové aktivity přesunují do střední a východní Evropy, kde se němečtí rytíři pokoušejí s podporou papežské kurie realizovat své mocenské ambice a vytvořit řádový stát, což se jim nakonec podařilo ve východním Prusku. Zpočátku bylo součástí řádových aktivit i zakládání značného počtu nemocnic, zejména v Německu, koncem 13. století však sociální aspekty ustupují do pozadí.²⁴¹

Důsledkem křížových výprav bylo množství zajatců na obou stranách, kteří se buď vykoupli, pokud na to měli prostředky, byli vykoupeni někým jiným nebo se stali otroky. Bylo jen otázkou času, kdy církve jako iniciátor křížových výprav obnoví aktivity křesťanských obcí z prvních století našeho letopočtu a ujme se systematického a organizovaného vykupování křesťanských zajatců a otroků z rukou muslimů. Uplynulo však více než sto let od první křížové výpravy, než papež schválil v roce 1198 řeholi trinitářů, zaměřenou na vykupování otroků, kterou založili Jan z Mathy a Felix z Valois (1127-1212), a roku 1235 získal papežský souhlas řád mercedářů založený Petrem Nolasco s obdobnými cíli. Dosažené výsledky charitativní činnosti obou řádů, jejichž zakladatelé byli svatořečení, jsou podle B. Vaška překvapivě vysoké: odhaduje se, že trinitáři vykoupili několik set tisíc otroků (některé odhady uvádějí až 900 tisíc) a mercedáři na 70 tisíc. Možná ještě zajímavější je skutečnost, že obrovské náklady na tuto činnost kryli např. trinitáři jen z jedné třetiny vlastními příjmy a zbytek získali žebráním.²⁴²

Zařadili se tak mezi zcela novou kategorii žebravých (mendikantských) řádů, hlásících se k evangelijní chudobě, které se výrazně podílely na změnách v chápání i řešení sociální problematiky i celkového způsobu života v pozdně středověkých městech. Nejdůležitější z nich, františkáni a dominikáni, nazývaní tak podle svých zakladatelů, vznikly počátkem 13. století. Řád „menších bratří“ (*fratres minorites*), založený Františkem z Assisi (svatý František, 1182 - 1226), obdržel papežský souhlas v roce 1215, a řehole bratří kazatelů, vzniklá z iniciativy syna drobného kastilského šlechtice Dominga de Guzman (sv. Dominik, asi 1170 -

²⁴¹ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 214. – Řád německých rytířů. *Středověk* [online] (citováno 31. 8. 2012) Dostupné na: <http://www.e-stredovek.cz/view.php?cisloclanku=2006041601>

²⁴² HEIMBUCHER, M. *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*. Paderborn 1933. 2. vydání. Díl I, s. 451. Citováno podle VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 68-69. Vykupování křesťanských otroků před vznikem řádu trinitářů mělo podle něj „růz podnikání roztroušeného, sporadického, neodborného, neorganizovaného“.

1221), o rok později. Vývoj sociální péče ovlivnilo především františkánské hnutí, vycházející z iniciativy laiků žijících v přeplněných středověkých městech, svým důrazem na potřeby chudých a nemocných, k nimž se hlásili i svým názvem (termín *minores* označoval nejnižší vrstvu obyvatelstva). Již sv. František se věnoval péči o malomocné, jeho následovníci se pak zasloužili o vznik mnoha dobročinných zařízení a nemocnic, zejména v severní Itálii, svěřovaných obyčejně tzv. terciářům, což byli „kající bratři žijící ve světě, zvaní také třetím řádem.“ V těchto souvislostech se připomíná např. Rainer z Perugie (zemřel asi 1275), zakladatel mnoha charitativních bratrstev, Petr z Assisi (zemřel 1349), jenž zřídil tři dětské útulky v Benátkách, svatý Jan Kapistran (Giovanni da Capistrano, 1386-1456), spojovaný s nemocnicí Santa Maria della Scala a se Společenstvem lásky v Miláně či Michael z Carcana (zemřel 1484) který organizoval velké nemocnice v Miláně, Como, Piacenze, Benátkách či Cremě a patřil ke kritikům lichvy a zakladatelům tzv. *montes pietatis* (blíže viz 8.2).²⁴³

Z ženských řádů lze uvést např. řád milosrdných sester panny Marie Jeruzalémské, který měl pečovat o poutníky do Svaté země. V celé Evropě působily i spolky nábožensky založených žen, nazývaných bekyně, které vedly život jeptišek a vykonávaly charitativní činnost, aniž by složily řádový slib.²⁴⁴

8.4 Rozvoj forem vzájemné solidarity v pozdním středověku

Ve středověkých městech se můžeme podle J. Wyrozumského setkat se třemi kategoriemi korporací. V první řadě se jednalo o cechy (něm. *Zechen*, od *Zeichen* – znak), profesní organizace „s nuceným charakterem“, jejichž obdobou byly gildy - řemeslnická, ale především kupecká sdružení a v jejich rámci vytvářená bratrstva tovaryšů, tj. svazy nájemných pracovníků, představující prototyp novodobých odborů, ovšem tvořené se souhlasem cechovních mistrů nebo alespoň pod jejich kontrolou, a konečně náboženská bratrstva (*fraternitas, confraternitas*) jako „dobrovolná mimoprofesní sdružení, realizující společně určité cíle náboženské a společenské.“²⁴⁵

²⁴³ Srov. *Řád menších bratří do roku 1517*. 1.11. Apoštolát mezi věřícími, s. 5. Dostupné na: http://www.paterpio.tym.sk/kniznica/dejiny/texty_d/1_11.htm

²⁴⁴ LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 236-237. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, s. 62-69, 81-86. – MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální ...*, s. 89. – KODYMOVÁ, P. *Sociální práce ...*, s. 112

²⁴⁵ WYROZUMSKI, J. *Korporacje zawodowe i religijne w średnowiecznym Krakowie*. In *Od středověkých bratrstev...*, s. 19.

Cechy poskytovaly svým členům hospodářskou, fyzickou a duševní ochranu na bázi vzájemné profesní solidarity, která závisela na stupni organizovanosti a jednodlosti cechovního života; určité formy sociální péče v případě pracovního úrazu či nepřízní osudu však zajišťovaly jen část životního minima. Cechovní samosprávu a demokracii však nelze přeceňovat, cech nejsou rovnostářské organizace, jsou hierarchicky uspořádány a „jestliže učedník je potenciální majitel, sluha je podřízený člověk bez velké naděje na vzestup“. Cechovní mistři vytvořili uzavřenou a v mnoha ohledech privilegovanou skupinu, která se už počátkem novověku stávala brzdou ekonomického i sociálního rozvoje včetně přechodu k tržní ekonomice. Nicméně ve 13. – 15. století se cechovní systém prudce rozvíjí, a jestliže má podle J. Le Goffa v místním měřítku ochranařský charakter, v širším kontextu je liberální a „pod rouškou ‘správné ceny’ (*justum pretium*), která není nic jiného než cenou tržní (*pretium in mercato*)“ umožňuje fungování mechanismu nabídky a poptávky. Skupina nejbohatších (starší cechů, konšelé, obecní úředníci), spojujících svou hospodářskou moc s přímým nebo zprostředkovaným výkonem moci politické, se však z tohoto systému vymyká a cech nechrání ani „prostý lid“, tj. nekvalifikované dělníky, nádeníky, chudinu.²⁴⁶

Krise a pohromy pozdního středověku vedly k rozvoji bratrstev, která na rozdíl od cechů rozvíjela charitativní činnost i navenek a podle J. Rossiauda mezi léty 1250 – 1500 „transformovala strukturu středověkých měst“. Napřed vznikala v rámci stávajících cechů a živností, které tvořily socioprofesní strukturu měst (např. ve Florencii či Štrasburku byly pod jejich dozorem ještě kolem roku 1400), často se ale bratrstva či sdružení (*comitiva*) s přísnými podmínkami členství vytvářela v jednotlivých městských čtvrtích a částech. Tato bratrstva pomáhala svým členům prostřednictvím almužen a dobročinností, ale také vykonávala dohled a někdy i trestala. Rossiaud se domnívá, že člověk, kterého odmítla, „se musel dříve či později ze čtvrti odstěhovat, nebo přinejmenším přišel o veškerou kolektivní podporu, plody dobročinnosti i duchovní výsady dané farností. Stejným způsobem určitě fungovala i ostatní sdružení v rámci farností či politického uskupení podle čtvrtí... s výjimkou farnostních bratrstev, jež měla povinnosti jiného typu“.²⁴⁷

²⁴⁶ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 279-280. Jako příklad takovéto korporace nejbohatších, vymykající se cechovnímu systému, autor uvádí Arte di Calimala ve Florencii. Jednalo se o florentský cech obchodníků se sukem, který realizoval ve městě řadu veřejných zakázek včetně výroby bronzových dveří proslulého Baptisteria počátkem 15. století.

²⁴⁷ ROSSIAUD, J. Měšťan. In LE GOFF, J. (ed.) *Středověký člověk...*, s. 139-142 (citace s. 139).

Existenci bratrstev podporovaly žebravé řády, které byly organizátory pohřbů ve městech, bratrstva překračují hranice čtvrtí a skupin a nakonec se prosazují i v městské správě. Jestliže ještě kolem roku 1300 byla spíše ojedinělá, ve 14. – 15. století dochází k obrovskému rozmachu a kolem roku 1500 bylo ve Francii v průměru 30 bratrstev různého zaměření s desítkami až stovkami členů ve městě, přičemž v oblasti sociální péče se angažovala především bratrstva špitální a náboženská či kajícnická.²⁴⁸

Jestliže počáteční funkce bratrstev byly podle Le Goffa nejasné, postupně se profilyovaly a ve 14. století se zdá, že odpovídají „ne-li profesionálním kategoriím ... tedy alespoň sociálním vrstvám“.²⁴⁹ J. Rossiaud připomíná v těchto souvislostech dvě hlavní funkce bratrstev: jednak smírčí (chovat se podle určitých pravidel, udržovat soulad a přátelství), jednak ochrannou, „a to dvojím způsobem. V první řadě materiálně, protože společná pokladna umožňuje pomoci potřebným spolubratrům, poskytnout jim půjčky (samozřejmě vratné, nicméně s nejnižšími úroky), zajistit lůžko ve špitálu, ať už jej sdružení má či nemá ve své správě. Ochrana však zasahuje i do oblasti duchovní... bratrstvo podporuje nová patronační pouta. Má také zprostředkovatelskou funkci, neboť zasahuje ve prospěch svých členů (na úředních místech) natolik účinně, že pod městskou správu přechází podpora chudých obyvatel města, jež přikládá velký význam systému městských almužen a přeměňuje městské špitály ve starobince, jež jsou výlučně v péči měšťanů.“²⁵⁰

Duchovní zajištění je dáno i vírou v působení patrona – světce a přímluvu zemřelých členů v očistci. Správci a spolubratři navštěvují nemocné, vybízejí ke zpovědi, doprovázejí nebožtíky ze svého bratrstva na hřbitov a mají i vlastní kaple, nejčastěji v kostelích žebravých řádů v rámci celého města. To vše zajišťuje klidnou smrt ve smíření s Bohem a zároveň napomáhá vytváření nových vztahů a vazeb, přesahujících profese a cechy, čtvrtě i sousedské vztahy. Jsou budovány na smyslu pro rovnost, které šíří bratrstva 15. století prostřednictvím svých ceremoniálů, založených na „vzájemné přísaze, jež zavazuje rovnoprávné členy věrností kolektivu, jehož organizační princip stírá rozdíly... Přináležet do

²⁴⁸ Tamtéž, s. 141-142. Ve velkých městech však byly tyto počty zřejmě podstatně vyšší, když podle autora v Avignonu existovalo asi 100, v Bordeaux 60 a ve Florencii na 70 bratrstev a sdružení. Existovala však i zvláštní bratrstva, např. „bratří budovatelů mostů“, jejichž úkolem bylo nejen stavět mosty, ale i chránit pocestné, pomáhat jim přes brody a budovat hospice. VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 70.

²⁴⁹ LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 296.

²⁵⁰ ROSSIAUD, J. *Měšťan...*, s. 143.

bratrstva znamenalo v první řadě účastnit se mše, procesí a společného hodování, na něž členové věnovali značnou část svých příjmů.²⁵¹

Díky bratrstvům tak byli obyvatelé měst integrováni současně „v řetězci nerovnoprávných vztahů a ve spolcích rovnoprávných členů.“ Bratrstva a sdružení mírnila nejostřejší rozpory a střety a současně vytvářela základy společné kultury středních a nižších vrstev, učící jejich příslušníky jak dobře žít i zemřít.²⁵² Vlastní bratrstva, chránící jejich zájmy a mající, alespoň zpočátku, charakter víceméně tajných sdružení, si vytvářeli také tovaryši, kteří byli součástí řemeslnických cechů. Nekvalifikovaní námezdní dělníci však žádnou takovou možnost neměli, a pokud se snažili využít příznivé situace ke zvýšení dělnických mezd, jako tomu bylo v polovině 14. století ve Francii, Anglii nebo na Pyrenejském poloostrově, byla proti nim vydávána přísná nařízení v zájmu zaměstnavatelů. Např. v Anglii ukládají Ordinance of Labourers z roku 1351 pracovní povinnosti všem práceschopným lidem do šedesáti let jejich života, ve Francii roku 1354 panovník nařizuje všem námezdním pracovníkům nalézt si okamžitě práci, jinak budou „potrestáni pranýřem, ocejchováni rozpáleným železem a vyhnáni z města“, v Portugalsku roku 1375 byla zavedena nucená práce pro tuláky. Účinnost tohoto zákonodárství byla sice omezená, nicméně podle Geremka obsahovalo „základní principy novověké sociální politiky“ – odmítání práce je považováno za trestný čin, je legalizováno použití násilných a represivních prostředků, stanoví se jen maxima dělnických mezd a zohledňují se argumenty zaměstnavatelů. V roce 1423 pak bruselská správa prohlašuje, že všichni lidé od desíti do šedesáti let mají pracovat, nabízí zájemcům zapůjčit pracovní nářadí, zatímco „povalečům“ hrozí vyhnání z města a o deset let později „zdravým žebrákům“ uvěznění.²⁵³

SHRNUTÍ KAPITOLY

Základními formami středověké chudinské, resp. dobové sociální péče do 13. – 14. století je tzv. kolektivní almužnictví a špitální péče, zajišťovaná především různými mnišskými a rytířskými řády. Od 13. století se ve městech šíří individuální almužny a dobrovolné sbírky a rostou aktivity různých laických náboženských bratrstev a korporací, provozujících charitativní činnost ve vlastní režii. Rostoucí počet žebráků a jejich profesionalizace vede

²⁵¹ Tamtéž, s. 144.

²⁵² Tamtéž, s. 144.

²⁵³ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 68-73, 88-91.

k diferenciaci mezi chudými, zvyšuje se počet trvale podporovaných skupin chudých. Na druhé straně se ve 14. a 15. století v chudinské péči posiluje represivní přístup k chudým ve státním zákonodárství i ve snahách měst o její centralizaci a administrativní podchycení.

Otázkou potřebnosti chudých, resp. rozdílem mezi sociální péčí ve speciálních zařízeních a milosrdenstvím v podobě almužny, se zabývají středověké úvahy a spory o dvojí podobě chudoby. Proměny etiky chudoby se promítají i v sociální nauce a politice církve.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jak se vyvíjelo ve vrcholném a pozdním středověku tzv. kolektivní almužnictví?
2. Které typy pozdně středověkých špitálů znáte?
3. Jak se lišily cechy a bratrstva?
4. Jaké druhy specializovaných léčebných a sociálních středověkých ústavů znáte?
5. Vysvětlete pojmy: hekdeš, infirmarium, fratres minorites, terciář, bekyně.

9 Mezi milosrdenstvím a represí (16. – 18. století)

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Charakterizovat vývoj a formy sociální péče v 16. – 18. století.

Získáte:

- Vědomosti o historii sociální péče a sociální práce v raném novověku

Budete schopni:

- Vyložit změny v pojetí a vývoji raně středověké sociální péče.
- Uplatnit získané vědomosti při studiu sociální politiky a sociální práce.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Cenová revoluce, počátky industrializace, pauperizace obyvatelstva, reformační sociální nauka, nová sociální politika, reformy chudinské péče, chudinské městské řády, represivní opatření vůči tulákům, chudinské zákony v Anglii (*Poor Law*), nápravné domy (*correction of houses* – Bridewel, Rasphuis), pracovní domy (*workhouses*), všeobecné špitály, *dépôts de mendicité*, boj s lichvou, *montes pietatis*, *montes frumentarii*, sborová diakonie, nové katolické řády a kongregace, židovská pohřební bratrstva, dělnické podpůrné spolky, *friendly societies*.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

Text zachycuje vznik novověké sociální politiky a sociální péče v 16. – 18. století se specifickým prolínáním milosrdenství a represe, výchovy a trestu, což odráží jak chudinské řády a výnosy ve městech a od přelomu 16. a 17. století chudinské zákonodárství, tak existence speciálních zařízení vzniklých spojením vězení s manufakturou (nápravné a pracovní domy, všeobecné špitály).

9.1 Počátky novověké sociální politiky a sociální péče v 16. století

Základy tržní ekonomiky se v Evropě rodily přibližně od druhé poloviny 14. do 17. století. V raném novověku, tj. v 16. a 17. století, dochází v důsledku cenové revoluce i rozvoje počátečních forem industrializace a kapitalistické výroby k rozšiřování námezdní práce, růstu nezaměstnanosti a masové pauperizaci obyvatelstva, pokračuje vylidňování venkova a dochází k obrovskému přílivu tuláků, žebráků a chudáků do měst. Hromadění finančního kapitálu je spojeno s rozvojem bankovníctví a poskytováním úvěru, jehož negativní stránkou je lichva. Tyto procesy probíhají souběžně s centralizací státní správy, posilováním úlohy státu v ekonomice a posléze s vytvářením absolutistických států.

Klíčový sociální problém na počátku novověku představovala chudoba a sociální vyloučení s ní spojené. Vztah k chudým se stal předmětem důležité polemiky na počátku reformace v prvních desetiletích 16. století. Její nejvýznamnější představitel Martin Luther (1483-1546) odmítl tradiční zprostředkovatelskou úlohu církve mezi člověkem a Bohem a učil, že člověk je ospravedlněn z víry. Spásu si nelze vykoupit dobrými skutky a almužnami, ty jsou znakem lidí, které Bůh ke spáse vybral, předurčil (predestinoval). Učení o predestinaci, podporující také úspěšné podnikání a hromadění majetku jako známky předurčení ke spáse, a jeho význam pro vznik kapitalismu analyzoval Max Weber.²⁵⁴ Reformační sociální nauka vychází z Lutherova sociálního učení, oddělujícího povinnosti člověka jako křesťana a člena společnosti; zatímco v Kristově království platí požadavky evangelia, v lidském království přirozené právo, které uplatňuje a řídí světská moc. V základním dokumentu svého politického programu, výzvě Křesťanské šlechtě německého národa o zlepšení stavu křesťanstva z roku 1520 se Luther, který často připomínal výrok Pavla z Tarsu „Kdo nechce pracovat, ať nejí“, jednoznačně vyslovil pro zákaz žebrání doprovázený organizací chudinské péče ve městech na úrovni existenčního minima a financované prostřednictvím „pokladen chudých“.²⁵⁵ Naznačený obrat v pojmání milosrdenství a sociální péče o chudé se vyznačoval kombinací charitativních opatření a represe, které je příznačné pro tuto oblast až do počátku 19. století i v protireformační politice katolické církve, a oddělením církevní charity a světské „sociální péče“, garantované zprvu městy a posléze státem.

Pro vznik nové sociální politiky ve městech jsou přelomová 20. léta 16. století, kdy Evropu postihla potravinová krize spojená s epidemiemi, Německem a Španělskem otřásaly selské

²⁵⁴ WEBER, M. Protestantská etika a duch kapitalismu. In WEBER, M. *Autorita...*, s. 239-267 (zkrácená verze).

²⁵⁵ GEMEREK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 184-186.

války, v Anglii, Francii a Nizozemí, propukaly městské i venkovské nepokoje a vzpoury. Města, čelící náporu hladových chudáků, nutně potřebovala zorganizovat udělování podpory žebrákům podle určitého řádu a zásad, vytvořit odpovídající instituce sociální péče a současně jasně deklarovat, že udělování podpor bude selektivní a spojeno s postihem těch, kdo je budou chtít zneužít. Tyto snahy probíhaly ve velkých městech různým způsobem a v řadě případů byly přímo spojeny s čelnými představiteli nastupující reformace - už v letech 1521-1522 byla výnosy iniciovanými Lutherem reorganizována chudinská péče ve Wittenbergu, v roce 1522 byla centralizována podpora chudých v Norimberku a Augsburgu, v následujícím roce reformoval protestant Martin Butzer (1491-1551) chudinskou péči ve Štrasburku, v roce 1525 se Ulrich Zwingli (1484 – 1531) podílel na vzniku chudinského řádu v Curychu atd. Společnými rysy reforem bylo rozlišení mezi skutečnými a falešnými chudáky, výchova zdravých k práci a trestání těch, kteří se jí vyhýbali.²⁵⁶

Reformy však probíhaly se stejnou intenzitou v katolickém prostředí, jak ukázal B. Geremek na příkladu Paříže, Benátek a Ypres. V Paříži převažovala centralizační opatření, realizace myšlenky, že město má řídit své chudé, vedla k zavedení chudinské daně a následně ve 40. letech ke vzniku Velkého chudinského úřadu, takže v kompetenci pařížského parlamentu zůstala pouze represivní opatření vůči tulákům. V Benátkách byly v letech 1529-1530 přijaty dva chudinské výnosy s cílem zajistit péči o chudé a nemocné a znemožnit zahálčivý život zdravým a práce schopným, v nichž převažovala represivní opatření vůči chudým od vyhnání chudáků přes zavírání přistěhovalců po nucenou práci. Šlo však o provizorní řešení po dobu krize a k důsledné centralizaci sociální péče včetně projektu centrálního útulku dochází až koncem 16. století. Podstata všeobecné reformy charitativních institucí z roku 1525 v Yprés je obsažena ve dvou chudinských výnosech, jimiž město přejalo veškerou odpovědnost za sociální péči. Její správu zajišťovaly farní komise řízené komisí městskou. Městské výnosy zahrnovaly řadu tvrdých opatření, ale byly účinné. Ohrozily však příjmy i životní styl mendikantských klášterů, které obvinily představitele města z pronásledování chudých a – což bylo vážnější – z hereze (kacířství). Konšelé se proto odvolali k teologům pařížské Sorbonny, kteří výnosy potvrdili a obvinění zamítli.²⁵⁷

Počátkem 30. let 16. století stanovily zásady chudinské péče edikty německého císaře Karla V. (1500-1558), v nichž mj. ukládal sloučení církevních a světských charitativních institucí ve

²⁵⁶ . MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J.: Vývoj sociální ..., s. 89.

²⁵⁷ GEREMEK, B.: *Slitování...*, s. 130-150.

městech. Ve Francii, kde už roku 1519 přešel do rukou velkého almužníka dohled na špitály, se kladl důraz na laicizaci jejich správy a sílila represivní složka sociální politiky. V Anglii probíhala reforma chudinské péče v 16. století ve třech etapách. Zahájil ji Jindřich VIII. (1491-1547), když v první polovině 30. let nařídil provést ve městech a vesnicích soupis chudých a regulovat žebrotu. Druhou stránkou jeho snah, souvisejících s vytvářením státní anglikánské církve, bylo rušení klášterů a konfiskace jejich majetku, který byl za výhodné ceny prodán vlivným panovníkovým přívržencům, pod záminkou údajných skandálů a nemravnosti, které se v nich měly odehrávat. Náhlé zrušení klášterní charity však podle T. Woodse vedlo k nepokojům, jako bylo tzv. severní povstání z roku 1536 nebo lidová vzpoura známá jako „Pouť milosti“.²⁵⁸ Autor z pozic konzervativního katolicismu odmítá pozdější protestantskou kritiku z přelomu 17. a 18. století, podle níž byla síť klášterů řídká a rozsah charitativních opatření nedostačující, bez rozlišování mezi „skutečně potřebnými a těmi, kdo byli prostě líní,“ takže kláštery se vlastně podílely na generování sociálních problémů. Odvolává se přitom na názor historika Paula Slacka, podle něhož rozpuštění klášterů, zádušních nadací, náboženských cechů a bratrstev ve třicátých letech 16. století radikálně redukovalo zdroje charity v Anglii, která sice byla geograficky koncentrovaná, ale „podstatnější, než se často předpokládá, a její destrukce za sebou nechala skutečné vakuum.“²⁵⁹

Ve druhé polovině 16. století se trvalou součástí sociální politiky stává uvěznění zločinců i chudáků a nucená práce. Průkopnickým zařízením tohoto typu byl nápravný dům (*correction of houses*) v Bridewellu, bývalé rezidenci Jindřicha VIII., zřízený mezi léty 1553 - 1555 na principu přísně střežené manufaktury, na který navazovalo několik specializovaných špitálů (např. pro nemocné u sv. Tomáše a sv. Bartoloměje). Podle tohoto vzoru vznikla záhy řada „bridewellů“ po celé Anglii. Projekt v konečném výsledku selhal, Bridewell se postupně měnil ve vězení s rostoucím počtem recidivistů, kde se „prohluboval asociální způsob života“, byl prodělečný a nedokázal se financovat z práce vězňů. Také jeho druhá hlavní funkce – izolace společensky nepřizpůsobivých jedinců – se už v prvních desetiletích 17. století řešila deportacemi do kolonií. Nicméně koncem 16. století vznikají další zařízení tohoto typu v Nizozemí a do poloviny 18. století se v různých podobách šíří celou Evropou.

²⁵⁸ V této souvislosti připomíná petici králi z roku 1538, jejíž autor upozorňuje na dlouhodobé důsledky likvidace klášterů: „Zkušenost, kterou jsme dříve udělali s těmito domy, jež už byly potlačeny, nám jasně ukazuje velkou škodu a úpadek, který se dostavil a ještě dostaví ve vaší zemi, a velké zbídačení mnoha vašich pokorných chudých poddaných, protože chybí pohostinnost a dobré hospodaření, jež v řečených klášteřích vládlo k velké úlevě chudého lidu odkudkoliv. WOODS, T. E.: *Jak katolická...*, s. 144.

²⁵⁹ GEREMEK, B.: *Slitování a šibenice...*, s. 145.

Rozhodující legislativní změny byly provedeny až na sklonku 16. století. Ke kodifikaci nové struktury chudinské péče včetně předání právního dohledu do rukou zvláštních dozorců chudých došlo v letech 1597 – 1601 na základě zkušeností z velkých měst, zejména z Londýna, kde již v roce 1534 zřídili chudobinec. Stěžejní normu představovala statuta vydaná roku 1601 Alžbětou I. (1533-1603), nazývaná „chudinský zákon“ (*Poor Law*), která byla potvrzena roku 1640 a představovala legislativní základ sociální péče v Anglii až do velké reformy v 1834; jejich principy se prosadily i v americkém zákonodárství. Chudinské zákony zahrnovaly institucionální chudinskou péči a systém jejího financování vybíráním částek na chudé, tj. formou přímých daní ve farnostech, vytváření pracovních možností i povinnost chudých pracovat a represe proti tulákům. Práceschopní chudí měli povinnost pracovat v donucovacích pracovnách (pracovních domech, *workhouses*), práce neschopní měli být zaopatrzeni v chudobincích nebo svých domovech, o závislé děti měl pečovat pověřený opatrovník. Vzorem pro toto členění byla zřejmě organizace sociální péče v 70. letech 16. století v Norwichi.²⁶⁰

Je třeba připomenout, že eliminace cizích žebráků a zavádění novodobé chudinské péče v celé Evropě úzce souviselo s domovskou příslušností chudých. V Anglii tyto záležitosti řešil Zákon o domovském právu, *Settlement Act*, z roku 1662, jehož kořeny lze hledat již ve středověkých normách a chudinských zákonech z 16. století.²⁶¹ Ve Francii stanovil zásadu, že chudí musí být usídleni, královský výnos, tzv. Moulinský edikt, z roku 1566, přičemž k nároku na almužnu stačil pouhý pobyt v obci. V habsburské monarchii zahájil represivní politiku vůči žebrákům a tulákům říšský policejní řád Ferdinanda I. (1503-1564) z roku 1554, v němž se poprvé setkáváme i s myšlenkou domovského práva, a tuto otázku také řešil císařský patent z roku 1661, na jehož základě se v dalších desetiletích, ale hlavně v 18. století, v řadě korunních zemí včetně Čech, Moravy a Slezska, rozšířily různé formy pracovních domů (např. přádelní domy, *Spinnhäuser*).²⁶²

²⁶⁰ Tamtéž, s. 150-173. – MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální ..., s. 93-94.

²⁶¹ RÁKOSNÍK, J. Anglický chudinský ... Část I, s. 61.

²⁶² TOMESŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 47. – TÝŽ *Úvod do teorie ...*, s. 69-71, kde sleduje tuto otázku i v dalších evropských zemích v 16. – 18. století.

9.2 Boj s lichvou v raném novověku

Přechod na peněžní hospodářství vedl už ve 13. a 14. století k rozšíření půjček a úroků, které byly vzhledem k odmítavému postoji katolické církve k úrokům především v rukách židovských půjčovateli. O výši úroků se vedla po celý středověk diskuse, v níž církevní autority vystupovaly proti nadměrně vysokým, lichvářským úrokům, od nichž ale už ve 13. století nejvýznamnější myslitel vrcholné scholastiky Tomáš Akvinský (1225-1274) odlišil oprávněný podnikatelský úrok.²⁶³ V této době se také objevují pokusy chránit chudáky a lidi, kteří upadli do neštěstí, před lichvou, dobové údaje z německých, švýcarských a severoitalských měst ve 13. a 14. století však ukazují, že nebyly účinné. Kupř. v Basileji se požadoval úrok ve výši 37,69%, který se ale dalšími příplatky mohl zvýšit až na 49%, ve Florencii 30%, v Parmě 20-25%, ve Frankfurtu n. M. 32,5% a od cizinců 43,33%, v Řeznu, Augsburgu či Vídni činil „zákonem dovolený“ úrok až 86,66%; přitom se ve většině případů nejednalo o úvěry na podnikání.²⁶⁴

Na sklonku středověku tak ve městech existovaly veřejné banky poskytující půjčky, u nichž úrok sice nesměl překročit předem stanovenou výši, stále se však jednalo o lichvářské úroky. V severní Itálii se proto v polovině 15. století zrodila mezi příslušníky františkánského řádu myšlenka na zřízení montes pietatis - peněžních ústavů půjčujících potřebným na velice nízký úrok proti zástavě. Dnes poněkud nezvykle znějící název *montes* (hory) označoval běžnou instituci italského středověkého peněžnictví. *Montes* nebo *maonae* byly ve 13. a 14. století společnosti zřizované pro získání státních půjček, v nichž byl potřebný obnos získán upisováním stejných „zcitelných“ podílů (*loca montis*) a měly různé výsady, zejména omezené ručení. Z těchto spolků, považovaných za předchůdce akciových společností, vznikaly další druhy peněžních ústavů, zejména soukromé žirové banky spravující státní dluh, jako byla např. banka sv. Jiřího v Janově.²⁶⁵

²⁶³ V druhé části druhého dílu Summy teologické, otázce 78, článku 2, odpovědi na pátou námitku vymezuje podnikatelskou půjčku, při níž lze požadovat úrok takto: „Ale ten, kdo svěří své peníze buď obchodníku nebo umělci [artifici tj. podnikatelé –pozn. autora] na způsob jakési společnosti, nepřenáší vlastnictví svých peněz na něho, nýbrž zůstává jemu, takže může část zisku, odtud pocházejícího požadovati, [podnikatel] jakožto ze své věci.“ Dostupné na: <http://krystal.op.cz/sth/sth.php?> Srov. též VALENTE, G. *Lichva. Ti, kteří kupčí s časem*, s. 2. Převzato z 30 giorní, č. 12, 1995. Dostupné na: <http://diesirae.ic.cz/lichva/html>

²⁶⁴ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, s. 70.

²⁶⁵ Banka vznikla roku 1344 jako „mons“, v roce 1407 se nazývala „casa“ a působila do roku 1808. K „montes“ srov. Lencyklopedia – heslo Akciová společnost, převzaté z Ottova slovníku naučného. Dostupné na: <http://leccos.com/index.php/clanky/akciovaa-spolecnost#top>. - SCHEINER, L. *Banky*. Praha, b.d.v., s. 4. Dostupné na: www.securityprinting.org.

Montes pietatis se řídily třemi hlavními zásadami: zástava musela mít vyšší hodnotu než půjčka; půjčka musela být splacena ve stanovené lhůtě, jinak se zástava prodala a co zůstalo nad vypůjčenou sumu, se vrátilo majiteli, a na úhradu režie, tj. provozních nákladů a nájmu, se bral nepatrný, maximálně pětiprocentní úrok.²⁶⁶ Zakladatelem těchto předchůdců moderních záložen byl snad Dominik z Leonessy (nar.1497), který údajně zřídil první *montes pietatis* roku 1458 v Ascoli. V letech 1462-1463 vznikly zastavárny v Perugii, Orvietu a Gubbio a poté se rychle šířily zejména zásluhou Bernardina da Feltre (1439-1494), který jich založil více než třicet, ale i dalších známých osobností františkánského řádu, jako byl např. svatý Jakub z Marky (1394-1476) řazený mezi „čtyři sloupy observance“, který ostře kritizoval lichvu²⁶⁷.

V 80. letech 15. století už *montes pietatis* působily i ve velkých městech jako byl Milán (1486) nebo Verona (1490).²⁶⁸ Tady již jejich existence narážela na tvrdý odpor, který přicházel ze dvou stran. V první řadě to byli půjčovatelé, kteří přicházeli o své zisky, takže např. z Milána byl „horlivý šířitel“ *montes pietatis* Michael z Carcana opakovaně vyhnán a pronásledován.²⁶⁹ Opozice však záhy vznikla i v katolických kruzích, především mezi příslušníky dominikánského a augustiniánského řádu, kteří zastávali názor, že každá půjčka na úrok je lichva a odporuje evangelium, a pokládali za přijatelné jen bezúročné půjčky. Františkáni zdůvodňovali úrok nevýdělečností zařízení, rizikem plynoucím z půjček i nezbytnými režijními náklady, na něž podle B. Vašků přispívali i věřící almužnami či odkazy v závětech.²⁷⁰

Spor se přenesl i na 5. lateránský koncil, který počátkem května 1515 přijal reformní dekret o obecně prospěšných domech pro půjčky. Definitivně jej ukončil tehdejší papež Lev X. (1475-1521), když v bule „Inter multiplices“ podpořil existenci *montes pietatis* a povolil pro jejich potřeby dokonce prodej odpustků.²⁷¹ Potřebnost těchto „lidových záložen“ v boji proti lichvě podpořila v dalších desetiletích řada dalších papežů od Pavla III. (1468-1549) po Pia V. (1504-

²⁶⁶ Tamtéž. B. Vašek uvádí, že při malých půjčkách „mnohé ústavy nebraly úroků vůbec“. Čerpá přitom ze starších prací LALLEMAND, L: *Histoire de le ...*, s. 353-364. – RATZINGER, G. *Geschichte der kirchlichen Armenpflege*. Freiburg i B.1884.

²⁶⁷ Srov. Svatý Jakub z Marky. Dostupné na: <http://www.regalado.estranky.cz/stranka/cyklus-promluv-o-bozim-jmenu-31-a-dal>. Observance byla reformním hnutím hlásajícím návrat k přísnějšímu zachování řehole a způsobu života sv. Františka, s čímž nepochybně souvisel boj proti sociálním důsledkům lichvy. V roce 1517 bulou Lva X. „Ite et vos“ došlo k rozdělení františkánského řádu na konventuály a observanty. Dostupné na: <http://www.ofm.cz/frantiskansky-rad/prvni-rad>.

²⁶⁸ Srov. *Řád menších*, s. 5. – VALENTE, G. *Lichva ...*, s. 2.

²⁶⁹ *Řád menších ...*, s. 5

²⁷⁰ Tamtéž. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 70-71

²⁷¹ V bule „Inter multiplices“ se uvádí: „Jest záslužná taková půjčka a chválíme ji a doporučujeme; o lásce k bližnímu a o milosrdenství, jak se projevuje v Montes pietatis, se smí kázati a směji se hlásati i odpustky, jež Apoštolská Stolica pro tento účel povolila.“ Citováno podle: VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 71

1572) a v průběhu 16. století rozšiřovaly svou působnost a podporovaly údajně i malé podniky, čímž přispěly k rozvoji malého a středního podnikání, typického i pro současnou italskou ekonomiku.²⁷² V těchto souvislostech připomeňme ještě, že podobný účel tehdy v Itálii měly veřejné obilné sýpky (*montex frumentarii*), které chránily malé rolníky v době neúrody a před vykupováním obilí pod cenou.²⁷³

9.3 Pracovní domy a všeobecné špitály

Až koncem 17. století vzniká v Anglii síť racionálně organizovaných a ekonomicky efektivních pracovních domů (*workhouses*). Tato zařízení nemají jen trestat a vychovávat, ale hlavně levně vyrábět vlněnou přízi, takže není divu, že nejdříve vznikají v nejprůmyslovějších místech tehdejší Anglie – Bristolu, Worchesteru, Norwichi na základě výnosu z roku 1670, jenž jejich finanční hospodaření podřídil kontrole soudních úředníků a správu dohledu smírčích soudců. První *workhouse* v Anglii založilo několik bristolských farností, které vytvořily sdružení pro jeho správu. Tento postup právně zakotvil v roce 1723 *Workhouse Test Act*, jenž také umožňoval odmítat podporu chudým, kteří se do těchto donucovacích pracoven, nechtěli nastěhovat. Pracovní domy se brzy rozšířily po celé Anglii a podle B. Geremka jich v první polovině 18. století existovalo dvě stě, zatímco podle M. Foucaulta na konci století zůstalo jen 126 *workhouses*.²⁷⁴

Značnou popularitu na kontinentu získaly nizozemské nápravné domy, vznikající zejména v průmyslově rozvinuté provincii Holand. Jako první vznikl koncem 16. století dům pro muže (Rasphuis) v Amsterdamu, spojující funkce donucovací pracovny a trestního vězení či káznice pro odsouzené mladistvé zločince, kde se zpracovávalo dřevo, poté dům pro ženy a děti (Spinhaus), které se zabývaly předením a šitím. Boj se „zahálkou“ zde nabýval dost drastických forem, včetně uvěznění chudých odmítajících pracovat do věžeňské kobky, která se naplňovala vodou – pokud se vězeň nechtěl utopit, musel ji odčerpávat ruční pumpou; tímto způsobem měl získat potřebné pracovní návyky. Podle holandského vzoru vznikaly,

²⁷² Tamtéž, s. 135 – O významu pro italské hospodářství VALENTE, G. *Lichva ...*, s. 3, který zmiňuje i zřízení „papežských bank“.

²⁷³ Srov. *Řád menších...*, s. 5.

²⁷⁴ GEREMEK, B.: *Slitování a šibenice...*, s. 215 -217. – FOUCAULT, M. *Dějiny šilenství...*, s. 41, 47. V. Novotný v anglických *working-house* spatřuje předchůdce veřejných podniků, zakládaných s cílem vytvářet pracovní místa, jejichž nižší efektivnost je vyvážena přínosem pro zaměstnanost. V kontextu sociální politiky 17. a 18. století, kdy byly součástí trestního postihu a donucení sociálně vyloučených k práci, je ale tato teze problematická. NOVOTNÝ, V. Sociální ekonomie a sociální podnikání jako nástroje politiky zaměstnanosti. *Britské listy*, 23. 2. 2006. [online] (citováno 24.8.2012) Dostupné na: <http://www.blisty.cz/2006/2/23/art.27178.html>

zejména v poslední třetině 17. století, pracovní domy i v Německu. Jejich používání jako klíčové instituce sociální politiky zde mělo konfesijní akcent – v katolických zemích vznikaly teprve v 18. století a v relativně malém počtu.²⁷⁵

V habsburské monarchii řešil problém žebráků a tuláků např. císařský patent z roku 1661, na jehož základě v dalších desetiletích, ale hlavně v 18. století, se v řadě korunních zemí včetně Čech, Moravy a Slezska, rozšířily různé formy pracovních domů (např. přádelní domy, *Spinnhäuser*).²⁷⁶

K internaci pařížských žebráků ve Špitálu uvězněných chudých došlo už v roce 1611, v roce 1622 byl otevřen všeobecný špitál pro chudé v Lyonu a ve 30. letech 17. století protireformační Bratrstvo Největší svátosti, působící jako vlivná a utajená politicko-náboženská organizace po celé Francii, přichází s myšlenkou uvěznění všech chudých ve městech ve všeobecných špitálech. Její realizace začala zřízením Všeobecného špitálu v Paříži, založeného královským výnosem v květnu 1656. V jeho správě obsadili členové bratrstva, později zrušeného kardinálem Mazarinem (1602-1661) ze státně bezpečnostních důvodů, více než polovinu míst a hned zřídili úřad špitálních strážců, kteří měli zatýkat žebráky a tuláky. Špitály a útulky, které tvořily Všeobecný špitál a v nichž se od 60. let zřizovaly první pracovní dílny, se postupně specializovaly na jednotlivé skupiny chudých, jichž zde bylo koncem 17. století uzavřeno na deset tisíc.

Zadržování chudých ve všeobecných špitálech, které se na základě zákona z roku 1662 začaly zřizovat ve všech provinčních městech (proslulou akcí bylo tzv. „velké uvěznění“ z let 1724-1733, kdy měli být internováni všichni žebráci ve Francii), mělo především odstrašující charakter a vyvolávalo často spontánní nepokoje, přesto se tato „podivná moc postavená králem mezi policií a soudnictvím“²⁷⁷ stala vzorem pro řadu dalších evropských států.

V 60. letech 18. století přichází další snahy oddělit chudé, jimž měla být poskytnuta podpora nebo zaměstnání, od profesionálních tuláků a zdravých žebráků, kteří šest měsíců nepracovali a neměli doklad o morální bezúhonnosti. Ti byli považováni za zločince a internováni ve zvláštních *dépôts de mendicité*, kde museli od svítání do západu slunce těžce

²⁷⁵ Tamtéž, s. 218-220. B. Geremek uvádí s odvoláním na německé historiky, že zde existovalo 63 protestantských pracovních domů, zatímco katolické byly zřízeny pouze v šesti městech.

²⁷⁶ TOMES, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 47.

²⁷⁷ FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství*. Praha 1994 (citováno podle MATOUŠEK, O, ŠUSTOVÁ, J. Vývoj ..., s. 95).

pracovat. Stížnosti stavů z 80. let 18. století upozorňovaly na neúčinnost těchto zařízení v boji se „žebračkou pohromou“ a za francouzské revoluce zanikla.²⁷⁸

9.4 Nové řády, bratrstva a spolky

Zřetelným trendem při formování základů novověké sociální politiky a péče bylo také spojování církevních a světských charitativních aktivit, které přecházejí pod komunální správu a státní zákonodárství. Mezi poskytovateli sociální péče však nadále hrála důležitou roli církevní bratrstva, nové řády a kongregace (řeholní společnosti). Vrcholný rozvoj bratrstev jako laických sdružení věřících přichází na přelomu středověku a novověku, ale prosazují se i v pozdějších stoletích. Mohla se věnovat charitativní činnosti, ale také bankovníctví jako výše zmíněné *montes pietatis*.²⁷⁹

V protestantském prostředí, zejména v Nizozemí, se v 16. století rozvinula v rámci chudinské péče tzv. sborová diakonie, jejímž zakladatelem byl emigrant Jan Łaski (1499-1560). Protireformační snahy po tridentském koncilu v roce 1546 pak vedly k zakládání nových řádů věnujících se charitativní práci jako specializované činnosti. V roce 1572 založili následovníci sv. Jana z Boha (1495-1550) v Granadě bratrstvo milosrdných bratří věnujících se nemocniční péči, které se o deset let později stalo řeholí, ke stejnému účelu vznikl řád kamiliánů. V 17. století ve Francii sv. Vincenc de Paul (1581-1660) založil kongregaci milosrdných sester pro domácí péči o nemocné, roku 1679 vznikla v Nancy kongregace milosrdných sester sv. Karla Boromejského (boromejky). O vzdělání nemajetných pečovali řády kajetánů a jezuitů, založené ve 20. a 30. letech 16. století.

Raný novověk je také obdobím rozmachu židovských spolků, zejména zakládání pohřebních bratrstev, jejichž status se odvíjel od rituálu pohřbu, který měl v judaismu stejně důležitý význam. Tato bratrstva fungovala jako samosprávné korporace či svépomocné orgány sociální péče o členy židovských komunit, kteří povinně přispívali na jejich činnost, jež kromě péče o umírající, zemřelé i pozůstalé zahrnovala podporu nemocných i chudých členů židovské obce, vyhnanců i obětí válek (dnes bychom řekli „válečných poškozců“) a epidemií. Pohřební bratrstva jsou někdy označována za „analogii cechovních bratrstev“, jejich funkce však byla podle našeho názoru daleko širší. V židovské společnosti plnila stejnou funkci, jakou měly v katolickém prostředí křesťanské filantropické řády, zakládané v době

²⁷⁸ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice ...*, s. 220-228.

²⁷⁹ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské ...*, s. 70. – KODYMOVÁ, P. *Sociální ...*, s. 114.

protireformace a baroka. Nekladla však na své členy tak přísné nároky, ani je nenutila vzdát se civilního života, takže se podobala spíše dobrovolnickým organizacím.²⁸⁰

Již koncem 17. století vznikaly v Anglii dělnické podpůrné spolky (*friendly societies*), které byly od roku 1793 chráněny zákonem. V Itálii vznikl první spolek vzájemné pomoci roku 1738 mezi typografy v Turíně, ve Francii se dělnické podpůrné organizace (*Sociétés de secours mutuelle*) zakládaly většinou na přelomu 18. a 19. století a v dalších desetiletí se rozšířily v západní a střední Evropě.²⁸¹

SHRNUTÍ KAPITOLY

V 16. – 18. století se formovaly základy novověké sociální péče, jejichž specifikou bylo prolínání milosrdenství a represe, výchovy (zvláště svérázně pojímané výchovy „zahalečů“ k práci) a trestu. V rámci chudinské péče ve městech byla přelomová 20. léta 16. století, kdy v katolickém i protestantském prostředí vznikají nové chudinské řády a výnosy rozlišující mezi falešnými a skutečnými chudáky a hrozící těm prvním přísnými tresty. Současně sílí po celé 16. století snahy o spojení církevních a laických charitativních institucí, centralizaci chudinské péče na městské úrovni i administrativní podchycení chudých. Z tohoto aspektu je třeba připomenout především Anglii (nařízení Jindřicha VIII. ze 30. let, chudinská péče v Londýně a poté v Norwichi v 70. letech), kde také v letech 1597 – 1601 vznikají první celostátní chudinské zákony. Ve druhé polovině 16. století se trvalou součástí sociální politiky stává uvěznění a nucená práce zločinců i chudáků v různých typech vězeňských zařízení (nápravné a pracovní domy, všeobecné špitály a věznice pro tuláky, káznice a donucovací pracovny, které jsou kombinací vězení a manufaktury. Střet reformace a protireformace dává vzniknout jednak novým katolickým řádům a kongregacím, jednak sborové diakonii pro muže a ženy.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jak probíhaly reformy chudinské péče v Paříži, Benátkách a Yprech ve 20. letech 16. století?

²⁸⁰ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská ..., s. 33.

²⁸¹ TOMESŠ, J. Sociální politika: teorie..., s. 51. Různé druhy těchto družstevních spolků (např. mutualités ve Francii) slouží dnes k úhradě nadstandardních nákladů ve zdravotní péči.

2. Dokážete vyložit vývoj chudinské péče v Anglii v 16. – 18. století?
3. Co víte o všeobecných špitálech?
4. Charakterizujte podstatu a činnost montes pietatis.
5. Vysvětlete pojmy: workhouses, Poor Law, bridewell, Spinnhäuser, friendly societis.

10 Sociální péče a sociální práce v moderní době (19. – 20. století)

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Charakterizovat vývoj a formy sociální péče a sociální práce v 19. a 20. století.
- Sestavit a vyložit chronologický přehled základních škol a přístupů sociální práce po roce 1918.
- Vymezit rozdíly mezi represivním a resocializačním vězeňstvím, popsat jednotlivé typy vězeňských režimů.

Získáte:

- Znalost hlavních forem a metod sociální péče a sociální práce v 19. století a 20. století.
- Znalost základních principů moderního vězeňství a typologie vězeňských režimů.

Budete schopni:

- Vyložit vývoj sociální péče a sociální práce v moderní době.
- Uplatnit získané vědomosti při studiu sociální politiky a sociální práce.
- Komparovat vězeňské režimy z hlediska sociální práce a postpenitenciární péče.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Speenhamlandský systém, státní garance chudinské péče, zavádění sociálního pojištění, Bismarckovy reformy, elberfeldský systém, Společnost charitativní organizace, hnutí usazování, Toynbee Hall, Hull House. Speciální školy a specializace v sociální práci, *New Deal*, rozvoj a krize sociálního státu, koncepty sociálního státu, terapeutická komunita, *daytop*, systemické paradigma, dobrovolnické organizace, svépomocné skupiny, hnutí za lidská a

občanská práva. „Souostroví vězeňství“, principy dvojí izolace, převýchovné práce a modulace trestu, vězeňské režimy – filadelfský, auburnský, klasifikační, progresivní, irský, nápravný, honour system, samospráva vězňů, otevřené ústavy, Standardní minimální pravidla pro zacházení s vězni, sovětizace vězeňství.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

Text zachycuje hlavní etapy vývoje moderní státní sociální politiky od podpory velkých charitativních akcí v prvních desetiletích 19. století po současnou krizi sociálního státu. Paralelně sleduje proměny sociální péče, všímá si vývoje sociální práce od sklonku 19. století jako specializovaného profesního oboru i jejích hlavních metod i přístupů. Připomíná stěžejní principy a funkce moderního vězeňství, stručně charakterizuje vývoj vězeňských režimů, které byly výsledkem jejich aplikace a kombinace, i sovětizaci vězeňství po roce 1945 v komunistických zemích.

10.1 Vznik moderní státní sociální politiky

V absolutistických monarchiích 18. století se pod vlivem osvícenství výrazně prosazovaly tendence k zesvětšování a centralizaci charitativní práce, nicméně represivní charakter chudinských zákonů a institucí přetrvával. Pro vývoj industriální společnosti je důležitý rok 1795, kdy byl v Anglii zrušen zákon o usídlení z roku 1662, který stanovil zásady tzv. farního vazalství, čímž byl umožněn volný pohyb pracovních sil. Současně však skupina smírčích soudců z Berkshire, která se 6. května téhož roku sešla ve Speenhamlandu u Newbury, rozhodla, že vzhledem k velké bídě bude vyplácena peněžní podpora ke mzdám v rozsahu závislém na ceně chleba, aby byl zajištěn minimální příjem. Škála těchto příspěvků z farních dávek sice nebyla nikdy uzákoněna, nicméně tzv. speenhamlandský zákon podle K. Polanyiho zabránil během neaktivnějšího období průmyslové revoluce v letech 1795 – 1834 vytvoření trhu práce, vedl k poklesu produktivity práce a paradoxně i k demoralizaci a zbídačování těch, které měl chránit. Jeho zrušení Dodatkem k chudinskému zákonu z roku 1834 v podstatě znamenalo podřízení sociální péče potřebám trhu práce a je pokládáno za „startovní bod moderního kapitalismu“. Politika veřejné sociální péče měla být omezena na

minimum, nicméně společenskoekonomická situace a stabilita si vynutily vytvoření systému veřejné sociální péče jak v Anglii, kde byly chudinské zákony zrušeny až v roce 1929, tak v dalších státech.²⁸²

Státní sociální politika se v 19. století projevovala intervencemi do různých oblastí. V první polovině 19. století podporovaly evropské státy velké charitativní akce, ve druhé přebíraly chudinskou péči – např. v Rakousko-Uhersku na úrovních veřejné správy (obec, okres, země), v USA na úrovni jednotlivých států, jen krátce přerušené ustavením tzv. Freedmanova výboru na sklonku občanské války na federální úrovni, který měl pomáhat válečným poškozcům a černochům. Státní systémy sociálního pojištění, vznikající v 19. století, byly určeny jen těm nejchudším, nicméně na přelomu 19. – 20. století začínají snahy o zavedení plošných podpor hendikepovaných, které se plně prosazují až po druhé světové válce. V 80. letech 19. století se v Německu objevil první pokus o rozsáhlé sociální pojištění pro zaměstnance v případě úrazu, nemoci, invalidity a stáří, tzv. Bismarckovy reformy. Ve stejné době byla v Anglii zavedena funkce rozdělovatelů zdravotních podpor (*almoners*), jejichž činnost se považuje na první pokus o systematickou případovou práci; podobné funkce zdravotních úředníků byly následně zavedeny v západní Evropě, USA i Japonsku.²⁸³

V meziválečném období, především v důsledku světové hospodářské krize a pod vlivem ekonomické teorie Johna Maynarda Keynesa (1883-1946), sílí státní intervencionismus i v oblasti sociální péče a zabezpečení. Typickým příkladem státní sociální politiky byl Nový úděl (*New Deal*) vyhlášený v roce 1933 v USA. Řešení otázek nezaměstnanosti, sociálních dávek atd. garantovala federální vláda a v roce 1935 byl přijat federální zákon o sociálním zabezpečení, zahrnující sociální pojištění placené jednotlivci, veřejnou podporu z rozpočtu federace, státu i místních daní a zdravotní a sociální služby.²⁸⁴

V průběhu třech poválečných desetiletí, tj. do poloviny 70. let, se prakticky všechny západní státy staly státy sociálními (*welfare state*). Tyto procesy zahájily už koncem války reformy zdravotní a sociální péče ve Velké Británii pod vedením W. H. Beveridge (1879-1963), při nichž byl důraz kladen na vytvoření integrované soustavy sociálního pojištění a realizovala se řada legislativních opatření včetně uzákonění základního vzdělání zdarma, sociální pomoci a

²⁸² Blíže viz. POLANYI, K. *Velká transformace ...*, s. 81-106 – RÁKOSNÍK, J. *Anglický chudinský ...*, I., s. 63-65.

²⁸³ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální ...*, s. 100. – TOMEŠ, I. *Úvod do teorie ...*, s. 83-85.

²⁸⁴ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální ...*, s. 26 – MATOUŠEK, J., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální ...*, s. 102-103.

bydlení atd. V západní Evropě se vytvořily dva koncepty sociálního státu – univerzalistický (institucionálně redistributivní) ve skandinávských zemích a korporativistický (průmyslově výkonový) v Německu, Rakousku, Belgii nebo Francii. Ve Spojených státech se uplatňovalo reziduální pojetí, vycházející z liberalismu a kladoucí důraz na aktivitu jedince. Po druhé světové válce se přitvrdila politika vůči nemajetným, současně se však rozvíjelo hnutí *human relation*, prosazovaly se nové tendence v dělbě práce a investice do „lidského kapitálu“, které zlepšovaly pracovní i sociální podmínky zaměstnanců, a v 60. letech se obnovuje i federální program boje s bídou a nezaměstnaností. K reziduálnímu typu se přibližuje od konce 70. let i Velká Británie, nepochybně pod vlivem konzervativní vlády a v souvislosti se začínající krizí sociálního státu. Období od roku 1980 do současnosti pak bývá označováno za etapu celkové krize a rekonceptualizace sociálního státu, který se přizpůsobuje reálným možnostem jednotlivých států, dochází k redukcí sociálních programů, zpřísnění podmínek pro poskytování některých sociálních dávek atd.²⁸⁵

x x x

Souběžně s vytvářením moderní společnosti se v 19. století formovaly základy moderní sociální politiky katolické církve. Také protestantské církve formulovaly řadu zásad a požadavků v sociální oblasti, těžko však lze hovořit o jednotné sociální doktríně či politice. Společným znakem všech církevních aktivit byl přitom důraz na evangelijní principy sociální spravedlnosti. Za významný mezník ve vývoji sociální nauky katolické církve a počátek její moderní sociální politiky je považována encyklika (papežský okružní list adresovaný biskupům k veřejnému čtení věřícím a označovaný podle úvodních slov) *Rerum novarum* (Nových věcí) vydaná Lvem XIII. (1810-1903) v květnu 1891. Encyklika charakterizovala čtyři příčiny skutečnosti, že lidé žijí v „poměrech ubohých, které jsou nedůstojné člověka“.²⁸⁶ Práci prohlásila za osobní vlastnictví pracujícího a zdůraznila její funkci jako součást poslání člověka i sociální dimenzi vzhledem k blahu rodiny i společnosti. Současně podpořila soukromé vlastnictví jako právo na vlastnictví věcí nezbytných pro rozvoj člověka i jeho rodiny a vymezila i další přirozená práva, zejména právo dělníků soukromě se sdružovat v odborech, právo na spravedlivou mzdu aj. Zdůraznila zásadu křesťanské solidarity a

²⁸⁵ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 27-30. – TOMEŠ, I. *Úvod do teorie ...*, s. 88-92.

²⁸⁶ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální ...*, s. 44. Příčiny sociálních problémů encyklika viděla ve zrušení cechů bez náhrady, vypuzení náboženství z principů křesťanské morálky z veřejného práva, rozmnožení lidu.

institucionální řešení sociálních problémů viděla v působení církve, státu a svépomocných organizací.²⁸⁷

Encyklika *Rerum novarum* se stala základem katolické sociální nauky i politiky ve 20. století, což potvrdila v květnu 1931 další sociální encyklika *Quadragesimo anno* (Čtyřicátým rokem) vydaná papežem Piem XI. (1857-1939), která zhodnotila uplynulá čtyři desetiletí. Zdůraznila trvalé hodnoty a historický rozměr sociální nauky církve, ostře kritizovala třídní boj i nadměrnou proletarizaci, jíž měl čelit korporativismus, a požadovala nastolení sociální spravedlnosti a třídní lásky. Obsah encykliky tak reagoval na politické i ekonomické změny v globálním měřítku (světová hospodářská krize, nástup totalitních režimů atd.), nabízená východiska pak nepochybně ovlivnil vývoj korporativního fašistického státu v Itálii.²⁸⁸

Zásadní zlom ve vývoji sociální nauky katolické církve znamenaly dvě encykliky Jana XXIII. (1881-1963) z počátku 60. let, jejichž myšlenky byly rozvedeny na II. vatikánském koncilu, jenž s přestávkami zasedal v letech 1962-1965 a znamenal začátek celkové změny vatikánské politiky a obrození římskokatolické církve. Encyklika *Mater et magistra* (Matka a učitelka) z roku 1961 při hodnocení vývoje ve světě v uplynulých sedmdesáti letech připomíná rozvoj sociálního zabezpečení i činnosti odborových svazů, zmenšující třídní rozdíly, a zdůrazňuje jak rostoucí podíl občanů na řízení státu, tak větší úkoly státu při řešení sociálních problémů. Jednou z hlavních myšlenek encykliky *Pacem in terris* (Mír na zemi) z roku 1963 je vytvořit rovnováhu mezi obyvatelstvem, půdou a kapitálem, aby „kapitál hledal práci a ruce, a ne aby dělníci museli hledat práci. Jen tak se poskytne většímu počtu lidí konkrétní možnost vytvořit si slušnou majetkovou základnu pro sebe a pro své rodiny doma...“²⁸⁹

Následující papež Pavel VI. (1897-1978) pak v encyklice *Populorum progressio* (Pokrok lidstva), z roku 1967 upozornil na globální rozměry sociální otázky a prolomil tradiční církevní doktrínu soukromého vlastnictví, když v některých případech připustil možnost jeho vyvlastnění v zájmu „obecného blaha“.²⁹⁰ Značnou pozornost sociálním otázkám věnoval také Jan Pavel II. (1920-2005). V encyklice *Laborem exercens* (O lidské práci) z roku 1981, zabývající se hodnotou práce ve vztahu k soudobým problémům, uznává mj. kladnou hodnotu sociálních konfliktů a jejich smírného překonávání jako přijatelnou formu boje za

²⁸⁷ Tamtéž, s. 44-45.

²⁸⁸ Pius XI. mj. uzavřel 11. února 1929 s Itálií lateránské smlouvy umožňující vznik Vatikánského státu. Tamtéž, s. 45.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 46.

²⁹⁰ Tamtéž. Někdy se název encykliky do češtiny překládá též jako „Rozvoj národů“

sociální spravedlnost. Encyklika *Sollicitudo rei socialis* (Starostlivost církve o sociální otázku), připomínající v roce 1987 dvacáté výročí vydání *Populorum progressio*, se věnuje zejména zhoršení sociálních poměrů a z toho vyplývajících problémů v zemích tzv. třetího světa.²⁹¹ Konečně encyklika *Centessimus annus* (Sté výročí) z roku 1991, analyzuje a hodnotí vývoj sociálního učení i sociální politiky církve a dospívá k závěru, že správný pohled na společnost vyplývá z křesťanského pojetí člověka jako společenské bytosti, která se uplatňuje nejen ve státech, ale i různých svěbytných sociálních skupinách majících původ v lidské povaze. Všestranný rozvoj člověka v práci tak není v rozporu s povahou a cíli kapitalistického podniku, který je současně jednou z těchto skupin.²⁹²

10.2 Od sociální péče k sociální práci jako specializovanému oboru

V sociální péči až do konce 19. století nadále hrály důležitou roli tradiční i nové církevní iniciativy. Především je třeba připomenout rozšíření tzv. elberfeldského systému, který vznikl v roce 1800 v dnešním Wuppertalu, založeného na spolupráci církevních dobrovolníků působících v terénu s magistrátním úřadem, kterému doporučovali přiznání sociálních rodinám. Mezi německými protestanty vznikají ve 30. letech 19. století diakonie žen, v polovině století pak diakonie mužů a tzv. Vnitřní misie pro sjednocení evangelické dobročinnosti. V Anglii a USA začala v 70. letech 19. století působit Společnost charitativní organizace, zajišťující systematické kontakty a návštěvy dam ze středních vrstev v domácnostech chudých. Šlo o značně moralistické hnutí, které se koncem století pokoušelo ovlivňovat sociální legislativu a organizovalo i jeden z prvních vzdělávacích programů v sociální práci. Ve druhé polovině 19. století vznikaly jak církevní mládežnické organizace (např. YMCA, YWCA), tak skauting, jejichž členové se ve 20. století zapojili i do sociální práce. Připomeňme také katolickou kongregaci salesiánů, kterou roku 1859 založil Don Bosco (1815-1888) a měla vychovávat chudé a ohrožené chlapce.²⁹³

²⁹¹ Termínem „třetí svět“ (angl. Third World) se označovaly v 50. – 90. letech minulého století země stojící mimo skupinu vyspělých západních států (první svět) i státy sovětského bloku (druhý svět). ŽALOUDEK, K. *Encyklopedie politiky*. Praha: Libri, 1996, s. 430-434.

²⁹² KOTOUS, J. MUNKOVÁ, G. PEŘINA, P. *Úvod do sociální ...*, s. 46-47. Na tvorbě obou posledně jmenovaných encyklik se podíleli radami a návrhy experti na ekonomické a sociální otázky. Např. *Sollicitudo rei socialis* byla „výsledkem zložitých porad a diskusí v Římské kúrii“ a i když je datována 30. prosince 1987, „aby sa aspoň dodržal rok výročia“, byla vydána až 19. prosince 1988, jak uvádí G. Weigel v autorizovaném životopise Jana Pavla II. *Svědék naděje z roku 2005*, s. 570-571. [online] (citováno 1.8. 2012). Dostupné na: http://www.postoy.sk/vs_tajomstva_encyklik

²⁹³ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální ...*, s. 98-99.

Prvním pokusem o komunitní práci bylo hnutí usazování iniciované vikářem Samuelem A. Barnettem (1844-1913), který se v roce 1884 usadil s dobrovolníky v chudinské čtvrti Londýna v domě nazvaném Toynbee Hall, považovaném dnes za první komunitní centrum, kde se pokoušel i o systematickou supervizi. Krátce nato byly založeny dvě podobná centra v Chicagu, kde pozdější nositelka Nobelovy ceny za mír Jane Adamsová (1860-1935) založila Hull House jako středisko sociální a kulturní pomoci přistěhovalcům, a v New Yorku.

Od roku 1898 do počátku 20. let minulého století se rozvinuly specializované školy sociální práce v USA a západní Evropě. Převládajícími metodami sociální práce byla případová práce a práce s rodinou, Octavia Hillová (1838-1912), působící před 1. světovou válkou v Anglii, je pokládána za průkopnici skupinové a komunitní práce. Vznikají také první specializace v sociální práci (např. v roce 1905 byla v Bostonské všeobecné nemocnici vytvořena první skupina zdravotních sociálních pracovníků, krátce nato na východě Spojených států vznikla specializace psychiatrických sociálních pracovníků. Projevují se i snahy o zvědečtění oboru, pro něž je charakteristické přejímání medicínského jazyka, a nevládní charitativní organizace začínají spolupracovat se státními institucemi. V meziválečném období v sociální práci sílí vliv pedagogiky a psychologie, jak dokládá např. práce V. P. Robinsonové (1883-1977) o uplatnění psychologie v případové práci, vydaná těsně před vypuknutím druhé světové války.²⁹⁴

V sociální práci se v 50. letech šířil model psychiatrické péče Maxwella Jonese (1907-1990) nazvaný terapeutická komunita, který se v následujícím desetiletí uplatnil při vytváření zařízení typu *daytop* pro péči o drogově závislé. Rozvíjel se také program zaměřený na prevenci sociálního selhání, zejména na ohrožené děti a mládež, v Anglii kněz Chad Varah (1911-2007) založil v roce 1953 první linku důvěry, v sociální práci s rodinou se prosazovalo systemické paradigma. Přelomová jsou 70. léta, kdy se rychle rozvíjí různá hnutí za dodržování lidských práv. Příznačný pro toto desetiletí byl především v USA rozvoj dobrovolnických organizací (např. Big Brothers, Big Sisters) a svépomocných skupin, jejichž prototypem byla americká organizace Anonymní alkoholici (Alcoholics Anonymous, AA) založená v roce 1939, která v 80. letech sdružovala ve 115 zemích okolo 1,5 milionů členů. Dobrovolnické organizace a svépomocné skupiny dnes představují „užitečnou a inspirativní alternativu“ k profesionální sociální práci. Poslední desetiletí přinesla značný pokrok v dodržování ženských a dětských práv i práv menšin, zdaleka ne všechny problémy byly

²⁹⁴ Tamtéž, s. 100-102. – LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín ...*, s. 63-68.

uspokojivě vyřešeny, takže např. etnické i náboženské konflikty a s nimi spojená chudoba, deprivace a delikvence dnes představují palčivý problém evropských velkoměst.²⁹⁵

10.3 Vězeňství v moderní době

Problematika sociální péče i sociální práce v moderní době úzce souvisí se vznikem a proměnami vězeňství a vězeňského režimu. Moderní vězeňství se rodí podle M. Foucaulta na přelomu 18. a 19. století, kdy dochází k přechodu od trestání k věznění, od trestání těla k trestání duše. Vězení je institucí, která slouží k izolaci, trestu a korekci, tj. nápravě člověka. Formuje se vně soudního aparátu a je už na počátku 19. století chápáno jako diferencovaný a finální mechanismus, v němž jsou „techniky korekce od začátku součástí institucionálního základu trestního vězení“.²⁹⁶ Uplatňují se přitom tři principy (princip dvojí izolace vězňových - od vnějšího světa i mezi sebou, princip celodenní práce uvězněných jako nezbytného nástroje převýchovy a princip modulace trestu vězeňským aparátem), z nichž vyrůstají různé vězeňské systémy.²⁹⁷

Vězení a vězeňství jsou pro M. Foucaulta relativně široké pojmy. Upozorňuje na to, že přes zásadu „žádné uvěznění mimo rámec zákona“ nebude princip mimotrestního uvěznění nikdy zcela vyloučen, takže vedle sebe stojí vězení s „legálním trestáním“ a vězení s „disciplinárními institucemi“. Připomíná také, že hranice mezi uvězněním, soudním trestáním a disciplinárními institucemi, které nebyly nikdy jasné, mají tendenci zmizet, aby se konstituovalo „souostroví vězeňství“, které zahrnuje i řadu institucí mimo rámec trestního práva. „Grandiózní vězeňské kontinuum“ či „sít vězeňství“ tvořilo od počátku kromě vězení jeho bezprostřední i vzdálené okolí od zemědělských sekcí centrálních věznic přes trestní kolonie pro mladistvé, charitativní útulky pro provinilé dívky, ústavy pro opuštěné a tulácké děti, sirotčince, továrny-kláštery až po různé umravňující instituce, dělnická sídliště a ubytovny. Vězení v rámci trestní justice transformovalo proceduru trestání na trestní techniku, kterou „souostroví vězeňství“ přenáší do celé moderní společnosti a pomáhá ji ovládat.²⁹⁸

Základy dobrého fungování vězeňství v demokratickém státě spatřuje M. Foucault v naplnění sedmi principů (korekce, klasifikace, modulace trestů, práce jako povinnosti a práva,

²⁹⁵ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální ..., s. 103-108. – LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín* ..., s. 69-70.

²⁹⁶ FOUCAULT, M.: *Dohlížet a ...*, s. 326.

²⁹⁷ Tamtéž, s. 327-342.

²⁹⁸ Tamtéž, s. 410-412. Např. konstituování vězeňského systému ve Francii je podle Foucaulta symbolicky dovršeno až otevřením polepšovny v Mettray v lednu 1840. Tamtéž, s. 405.

vězeňské výchovy, kontroly techniky věznění, doplňujících institucí), což dokazuje na srovnání požadavků kladených na francouzské vězeňství přibližně v polovině 19. století i o sto let později.²⁹⁹ Všechny tyto znaky včetně sociální práce s vězni se promítají ve vězeňském režimu, jímž rozumíme způsob života ve vězení, od něhož se odvíjí i podoba výkonu trestu, vězeňských zařízení a systémů. Názory na tyto otázky se měnily zejména v souvislosti s permanentními snahami o reformu vězeňství v moderní době. Připomeňme proto alespoň základní „modely“ vězeňského režimu, nazývané v literatuře často „systémy“, od sklonku 16. do poloviny 20. století.

Už ve druhé polovině 16. století vznikají první vězeňská zařízení, která mají chránit společnost před tuláky, žebráky, prostitutkami či mladými zločinci. Mají podobu káznic nebo donucovacích pracoven v podobě různých nápravných či pracovních domů, často existujících v rámci jednoho zařízení, pobyt v nich je spojen s nucenou prací a vedle nápravy se sleduje ekonomické využití vězňených a internovaných (viz 9.1.). Přidržíme-li se dělení M. Foucaulta, nejstarší model, založený na modulaci trestu, společné nucené práci a neustálém dohledu, systému zákazů a nařízení a přísném časovém rozvrhu, představuje amsterodamský *Rasphuis*, z něhož vychází v 18. století tři další typy režimů. První z nich se konstituoval v káznici v Gentu, kde se nucená práce organizovala především podle „ekonomických imperativů“, takže vznikl ústav zajišťující „jistý druh univerzální pedagogiky práce“ pro ty, kdo se jí vyhýbali. Ekonomické motivy se také objevují i ve známkování množství a kvality práce používaném v 18. století některými švýcarskými soudy. V souvislosti s těmito zařízeními se také hovoří o tzv. asociačním systému či systému společného vězení.³⁰⁰

Principy dalšího systému, v němž se k principu práce připojil jako nutná podmínka pro transformaci chování ještě princip izolace, zakotvil anglický trestní zákon z roku 1779, který předpokládal vybudování dvou oddělených vězeňských soustav pro muže a ženy; ve skutečnosti bylo zřízeno pouze vězení pro muže v Gloucestru. Konečně třetí, americký model, spojující řadu prvků z Gentu i Gloucestru, představovalo vězení Walnut Street otevřené ve Filadelfii v roce 1790. Zde se princip izolace uplatnil ve vyhrocené podobě v samovazbě pro těžké zločince, která sice byla v důsledku přeplnění věznice záhy zrušena, ale systém byl dále reformován a rozvíjen do 30. let 19. století. Od roku 1797 byli vězni rozděleni do čtyř tříd podle svého chování, které se do jisté míry průběžně sledovalo. Podle principu

²⁹⁹ Tamtéž, s. 372-374.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 181-183. – JANÁK, D. *Kapitoly o ...*, s. 29.

absolutní izolace pak byla vybudovaná v roce 1827 věznice Western Penitentiary pro přísnou samovazbu bez zaměstnání. Tzv. filadelfský systém se později uplatňoval v některých modifikacích, z nichž nejznámější asi byl pentonvillský systém v Anglii - samovazba v délce maximálně 18 měsíců, zmírněná ovšem řadou úlev (četba, práce, výchovné pohovory aj.) byla vlastně probací před deportací a podle svého chování byl vězeň přidělen do skupiny deportovaných; šlo tedy o první stupeň pokračujícího trestu.³⁰¹

Dlouhodobé izolaci vedoucí k rozpadu osobnosti se snažil čelit auburnský systém zavedený roku 1823 v Auburnu ve státě New York, který spojoval samovazbu se společnou prací vězňů, kteří ale směli mluvit jen s dozorci (tzv. *silent system*).³⁰² Obdobou auburnského systému, vycházejícího z principu psychické izolace vězňů, byl klasifikační systém, v němž se o tuto izolaci usilovalo rozdělováním vězňů do určitých, pokud možno stejnorodých skupin. Vzorem byla ženevská trestnice založená v roce 1833, v níž byli odsouzení rozděleni do čtyř skupin s rozdílným zacházením. Zhruba po třech desetiletích se od tohoto systému začalo ustupovat, neboť ve velkých ústavech se nedal aplikovat.³⁰³

Použijeme-li terminologii M. Foucaulta, filadelfský i auburnský systém jako dva základní modely věznění se vyvinuly na bázi principu dvojí izolace. Klasifikační systém vykazoval už některé znaky patřící další skupině vězeňských systémů odvíjejících se od principu modulace trestů. Na tzv. známkovací systém ženevských soudů navazoval systém kapitána Maconochie, který jej uplatňoval ve vojensky organizovaném vězení na ostrově Norfolk. Specifikou tohoto modelu byla skutečnost, že vězni neměli pevně stanovenou délku trestu, ale denní pracovní úkoly, které se známkovaly; při dobré práci si tak mohli trest zkrátit. Už tehdy ovšem bylo zřejmé, že sledování zjištěných motivů a osobního prospěchu i rozdílné individuální pracovní dispozice vězňů neumožňují spravedlivé zacházení s nimi.

Velmi důležitý pro další vývoj vězeňství byl progresivní systém, který se začal uplatňovat v polovině 19. století po zrušení trestu deportace (1857) v Anglii v podobě probačních systémů. Byl založen na výkonu trestu po určitých stádiích, lišících se přísností zacházení, jimiž vězni procházeli v závislosti na svém chování. Začínal přísnou samovazbou, pokračoval společnou prací ve čtyřech progresivních skupinách a končil podmíněným propuštěním, jehož institut vznikl v australských koloniích. Nejznámější byl irský progresivní systém, zvaný

³⁰¹ FOUCAULT, M.: *Dohlížet a trestat ...*, s. 184-195, 330-331. – JANÁK, D. *Kapitoly o...*, s. 29.

³⁰² FOUCAULT, M.: *Dohlížet a trestat ...*, s. 329. – JANÁK, D. *Kapitoly o...*, s. 29.

³⁰³ Pokud dále není uvedeno jinak, následující text vychází z JANÁK, D. *Kapitoly...*, s. 29-32, kde jsou i odkazy na další literaturu.

též intermediární, neboť mezi poslední stadium nucené práce ve skupině a podmíněně propuštění byl vložen pobyt v přechodném ústavu.

Také progresivní systém se uplatňoval v různých modifikacích. Do Francie přicházel podle M. Foucaulta ze Ženevy a zaváděl se v podobě tří areálů (zkušebního pro většinu vězňů, odměn a trestů) nebo čtyř fází výkonu trestu (perioda zastrašování – zbavení práce a všech vnitřních i vnějších vztahů, perioda práce – izolace s prací, režim umravňování – pohovory, perioda společné práce). Irský systém se ještě v 19. století rychle rozšířil v Evropě i za oceánem a byl využíván i v průběhu 20. století, včetně Sovětského svazu a zemí sovětského bloku.

Specifickou variantu progresivního systému představoval nápravný systém, jenž se vyvinul v USA, byl založen na maximálním omezení prvku odplaty a důraz kladl na výuku, práci, tělesnou výchovu a ovlivňování charakteru obviněného. Polepšitelný odsouzený byl po nástupu trestu zařazen do středního stupně třístupňového diferenciativního systému a podle svého chování mohl být přeřazen do stupně (skupiny) s mírnějším nebo tvrdším režimem. Důraz byl kladen na získání odbornosti, vězni pracovali v kolektivu, volný čas trávili v individuálních celách nebo obvykle ve skupině tří odsouzených. Nápravný systém vznikl ve druhé polovině 19. století a rozvíjel se hlavně v nápravných ústavech pro mladistvé (jako první se udává Elmira ve státě New York v roce 1876, dále Borstal v Anglii, věznice - škola d'Oermington ve Francii aj.). Výrazně ovlivnil i režim ve vězeňských zařízeních ve 20. století, kdy původní rozdíl mezi věznicemi a nápravnými ústavu do značné míry zmizel.

Ve 20. století se objevují další systémy oslabující princip dvojí izolace a posilující naopak princip modulace trestu i prvky sebedisciplíny, odpovědnosti a samostatnosti vězňů, aby se usnadnil jejich přechod do normálního života. Na těchto principech a myšlence dobrovolné vazby je založen tzv. systém cti (*honour system*), který se začal uplatňovat prakticky ve všech vězeňských zařízeních – spolehliví vězni vykonávají uvnitř ústavu i mimo něj různé práce bez dozoru a za dobré chování má vězeň různé výhody. Úspěch systému, přinášející vedle sebevýchovy i nesporný ekonomický přínos pro správu věznic, je přímo závislý na pečlivém výběru vězňů, aby se zabránilo vniknutí kasty prominentů zneužívajících své postavení.

Podobné problémy přináší zavedení instituce samosprávy vězňů vycházející z myšlenky jejich aktivní účasti na správě věznice. Počátky lze hledat v anglických věznicích v 18. století, kde si vězňové volili svého šerifa a soudce, rozšířila se však až počátkem 20. století. Uplatnění našla i v totalitních režimech, kde se vytvářela úřední cestou, a to buď přímo jmenováním správou věznice, nebo více či méně formální volbou; její kompetence obvykle formálně

určoval vězeňský řád. Hlavním problémem tohoto systému bylo, že se v samosprávě prosazovali horší vězni, těžcí kriminální zločinci na úkor vězňů lepších a inteligentnějších.

Princip izolace vězňů byl pak zcela popřen v otevřených ústavech, které začaly v širším měřítku vznikat v západních liberálních demokraciích po II. světové válce. Tato problematika se řešila na mezinárodním kongresu o trestním právu a vězeňství v roce 1950 i na I. kongresu OSN o prevenci zločinnosti a zacházení s pachateli, který přinesl i základní definici otevřeného ústavu - nejsou v něm žádná materiální ani fyzická opatření proti útěku a je založen na systému sebekázně a odpovědnosti vězňů ke skupině, v níž žijí.³⁰⁴ Kongres přijal i revidovaný Soubor pravidel pro zacházení s vězni, připravený už v roce 1934 Mezinárodní trestní a vězeňskou komisí (International Penal and Penitentiary Commission, IPPC), jejíž funkci převzala počátkem 50. let Organizace spojených národů (OSN). V roce 1957 pak Hospodářská a sociální rada OSN tento soubor vydala jako Standardní minimální pravidla pro zacházení s vězni a příslušná doporučení (Standard minimum rules for the treatment of prisoners and related recommendations).³⁰⁵

Tyto trendy se v poválečném desetiletí prosazovaly v liberálních demokraciích na Západě, zatímco v zemích sovětského bloku probíhaly opačné procesy. Cílem postupných změn bylo přizpůsobit vězeňské systémy ve střední a východní Evropě všestranně, tj. počínaje ideologickými cíli přes organizaci a řízení po zacházení s vězni a jejich využití, sovětskému modelu vězeňství, jehož podoba se zformovala koncem 30. let.

Sovětizaci vězeňství T. Szymanowski definuje jako „specifický proces, jemuž byl po 2. světové válce vystaven systém trestního práva, vězeňství a všechny elementy náležející do arsenálu prostředků státního přinucení“.³⁰⁶ K charakteristickým rysům sovětizačního procesu patřily změny v organizaci a řízení vězeňství, ve způsobu zacházení s vězni a v zavádění nových činností. V poválečném desetiletí se tak vězeňství změnilo v nástroj politického boje a nepřímo v prostředek zastrašování obyvatelstva, nikoliv trestní politiky. S tím souvisel „třídní“ přístup k vězňům, vycházející z pojetí politických vězňů jako „třídních nepřátel“ či „nepřátel lidu“. Propagovalo se agresivní a nepřátelské chování a zacházení s vězni, které mj. vedlo k vyzvedávání kriminálních vězňů, bezohledné potírání svobody náboženského vyznání

³⁰⁴ V žádném případě však nelze považovat za otevřené ústavy pracovní kolonie a jiná sovětská zařízení zřízená v nehostinných oblastech dřívějšího SSSR tak, aby útěkům bránily přírodní podmínky apod.

³⁰⁵ JANÁK, D. *Kapitoly o ...*, s. 65.

³⁰⁶ SZYMANOWSKI, T.: Podstawy prawne działalności więziennictwa w latach 1944 – 1956. *Studia Iuridica*, tom 22, 1992, s. 78.

a stejně nevybíravě prováděná politická a ideologická indoktrinace vězňů i zaměstnanců. Dalšími sovětskými prvky, podstatně zhoršujícími vězeňský režim, bylo zavedení tzv. politicko-výchovné a agenturně operativní činnosti, velmi tvrdých podmínek a způsobů výkonu trestu odnětí svobody i disciplinárních trestů. Pod záminkou tzv. výchovné úlohy práce se zaváděly sovětské formy nucené práce, která pochopitelně neměla nic společného s výchovnými hodnotami práce a sloužila především k získání levných pracovních sil pro těžký průmysl a stavebnictví při vytváření tzv. socialistické ekonomiky.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Období od sklonku 18. století do počátku 20. století se vyznačuje rozvojem státní sociální politiky od podpory velkých charitativních sbírek po zavedení rozsáhlých systémů sociálního pojištění po vzoru Bismarckových reforem. V poslední třetině 19. století začínají pokusy o případovou i komunitní práci (rozdělování zdravotních podpor, hnutí usazování), v prvních desetiletích 20. století v USA a západní Evropě vznikají specializované školy pro sociální práci i první specializace v sociální práci, prosazuje se práce s rodinou a skupinou. V průběhu 19. století se rozvíjejí i nové formy křesťanské charity, zejména v protestantských zemích (diakonie, elberfeldské hnutí, YMCA, YWCA aj.).

Po první světové válce sílí státní intervence do sociální politiky (*New Deal*) a roste vliv pedagogiky a psychologie v sociální práci. Beveridgeovy reformy na sklonku druhé světové války zahájily tři desetiletí konstituování tří typů sociálního státu v Evropě a USA – institucionálně nedistributivního ve skandinávských zemích, průmyslově výkonového na kontinentě a reziduálního v USA a Velké Británii. Na sklonku 70. let začíná období krize a rekonceptualizace sociálního státu, které trvá dodnes. V sociální práci se v poválečných desetiletích šíří nové metody a přístupy (terapeutická komunita, prevence sociálního selhání systematické paradigma aj.), od 70. let se prosazuje problematika lidských práv a začíná boom dobrovolnických organizací a svépomocných skupin.

Moderní vězeňství se konstituuje od konce 18. století na základě principů dvojí izolace, převýchovné práce a modulace trestu vězeňským personálem. Aplikace různých kombinací těchto principů dala vzniknout postupně různým vězeňským režimům od filadelfského a auburnského, zdůrazňujících dvojí izolaci, po otevřené ústavy zvýrazňující výchovnou složku a samostatnou aktivitu vězňů. Po druhé světové válce vývoj resocializačního vězeňství v západních liberálních demokraciích směřoval k vytvoření a aplikaci minimálních standardů

OSN pro zacházení s vězni, kladoucích důraz na lidská práva a výchovný aspekt trestu, v izolačním vězeňství totalitních a posttotalitních komunistických režimů, zvláště u politických vězňů, převažovaly represivní složky trestu včetně nucené práce.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- 1.1.1 Které novověké církevní řády věnující se zdravotní a sociální péči znáte?
2. Dokážete vysvětlit podstatu tzv. speenhamlandského zákona?
2. Dokážete vysvětlit podstatu tzv. speenhamlandského zákona?
3. Které etapy sociální práce ve 20. století dokážete vymezit a charakterizovat?
4. Čím se lišil nápravný systém od filadelfského systému?
5. Co to bylo „hnutí usazování“?
3. Které etapy sociální práce ve 20. století dokážete vymezit a charakterizovat?
4. Čím se lišil nápravný systém od filadelfského systému?